

..... *Neerlandica*
Extra Muros

Jaargang 40
nummer 2
mei 2002

..... *Inhoud*

Neerlandica Extra Muros
Tijdschrift van de Internationale
Vereniging voor Neerlandistiek (IVN)
Drie afleveringen (2002)
Jaargang 40, 2, mei 2002

Onder redactie van
F. Balk-Smit Duyzentkunst,
L. Beheydt, M. Boers-Goosens,
A.J. Gelderblom, Th. Hermans,
A.M. Musschoot, R.M. Vismans,
M. Kristel (redactiesecretaris)

Redactiesecretariaat
Raadhuisstraat 1
2481 BE Woubrugge, Nederland
Telefoon (0172) 51 82 43
Fax (0172) 51 99 25
E-mail bureau@ivnnl.com

Uitgever
Rozenberg Publishers
Rozengracht 176A
1016 NK Amsterdam, Nederland
Telefoon (020) 625 54 29
Fax (020) 620 33 95
E-mail info@rozenbergps.com
www.rozenbergps.com

Vormgeving
.SPATIE(*puntspatie*), Amsterdam

ISSN 0047-9276

Abonnementsprijzen en tarieven
voor advertenties: zie achterkant
omslag.

Johan Verberckmoes
'De gebraden kapoen in het secreet'
Humor in de Spaanse Nederlanden (17de eeuw) 1

F.R.E. Blom en O. van Marion
Zwanger van de ouden
Rustieke eenvoud in de classicistische luister van Hofwijck 11

S. Groenveld
Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17de eeuw
Een nieuwe serie historische studies 25

Marion Boers
Het pandemonium Bosch in Boijmans 38

Ton Anbeek
Spiegel of schuimtaart
Kroniek van het proza 45

Anne Marie Musschoot
De nieuwe ideeëngeschiedenis komt eraan
Kroniek van de literatuurwetenschap 50

Ludo Beheydt
IJkpunten en begrippen voor een 'culturele identiteit'
Kroniek cultuur en maatschappij 55

Besprekingen en aankondigingen 63

Jan de Vries
Column – De Poncke Princen-cyclus 82

Auteursgegevens bij nem 2, 2002 83

..... *‘De gebraden kapoen in het secreet’*
Humor in de Spaanse Nederlanden
(17de eeuw)

“Het gebeurde in een Gents klooster. Pater Petrus had van zijn zuster begijntje een gebraden kapoen gekregen voor vastenavond. Hij at er vol smaak van, doch gunde zijn twee medebroeders aan tafel in de refter er niet het minste stukje van. Integendeel, de resten wikkelde hij in een servet en nam hij mee naar zijn kamer om ’s anderendaags op te peuzelen. Een van de twee tafelenoten was boos om de gierigheid en ongemaniërdheid van pater Petrus. Hij nam de looper, drong binnen in de kamer van pater Petrus en nam het restant kapoen mee naar zijn eigen kamer. De dag erop maakte pater Petrus zoveel kabaal over de verdwijning dat de prior – die nochtans moest lachen dat Petrus voor zijn gierigheid gestraft was – besloot alle cellen te laten onderzoeken. Vooraleer de prior aan zijn cel was, nam de andere pater het stuk kapoen weg en verborg het in de toiletten, ‘in een misuergat onder quaede papieren die daer laeghen om met occasie ghebruyckt te worden’. Tot droefenis van pater Petrus werd de kapoen niet gevonden. Enkele dagen later ging een pater naar het secreet, reikte naar papier en had het stuk kapoen te pakken. De kapoen is gevonden, verkondigde hij luid. De pater die het verstopt had kon ‘soo schoone cluchte’ niet verzwijgen en al snel ging het verhaal van de poets het klooster rond. Toen het de prior ter ore kwam, kon hij wegens het heftig protest van pater Petrus niet anders dan maatregelen nemen. Hij stuurde de gekscherende pater naar St. Omer. De prior had echter een proces lopen voor de Raad van Vlaanderen en de broer van die pater was de raadsheer die het rapport moest opstellen. Dat rapport kwam er pas toen de prior de pater terug naar Gent liet komen”.

Wie dacht dat er weinig te lachen viel in de eeuw van hervormde christelijke kerken en sterke staatsvorming komt na lezing van in handschrift bewaarde ‘cluchten’ uit deze periode al snel bedrogen uit. Al was de humor wel anders dan nu. Van enige ‘nationale’ humor was in de zeventiende eeuw amper sprake, noch in de zin van beschrijvingen van ‘eigen’ humoristische kwaliteiten, noch in de zin van stereotypering van en door andere naties. Een dergelijke etikettering kwam pas in de achttiende eeuw goed op gang. De uit de Middeleeuwen bekende catalogi van ‘nationale’ stereotiepen – snoevende Spanjaarden, drinkende Duitsers, liefkozende Fransen en zo meer – waren in de barok nog te weinig uitgewerkt om een humorpatrimonium te stichten. De codes voor de zeventiende-eeuwse humor lagen anders. De grote noemers, zoals domheid,

gierigheid en dergelijke, waarrond veel humor draait, hadden in de eeuw van de barok eigen ijkpunten, die eerder aan sociale hiërarchieën hingen dan aan nationale scheidingslijnen. De ‘cluchten’ waren nog vaak verhalen met meerdere pointes en slechts zelden kernachtige moppen. Zondenbesef, onderbuikgevoelens en omkering van de bestaande orde waren het kruim van de toenmalige humor. Dit opstel behandelt enkele belangrijke culturele functies van de zeventiende-eeuwse humor. De meeste voorbeelden komen uit de Zuidelijke Nederlanden, waarvan ik de bronnen het best ken, al is veel wat aan bod komt ook te documenteren voor andere delen van Europa, inclusief de Republiek.

De melancholie verdrijven

't Verdrijf des droefheys ende melancolie: de titel van dit in een Gents juristenmilieu omstreeks 1700 tot stand gekomen verzamelhandschrift – waaruit de bovenstaande grap gehaald is – wijst op een van de voornaamste functies van humor en lachen in de zeventiende eeuw. Het handschrift biedt een mengelmoes van anekdoten, raadsels en allerhande vertellingen, die alle blijkens de titel moesten bijdragen tot een vrolijker en gezonder leven. Sinds de Oudheid, doch in het bijzonder sinds de zestiende eeuw, gold de melancholie als een gevaarlijke kwaal. De werking ervan werd in de toenmalige humorale leer op haast mechanische wijze uitgelegd. Een te grote aanmaak van zwarte gal – het lichaamsvocht of de ‘humor’ van de melancholie – leidde tot een verlies van warmte en vochtigheid in het lichaam en een toename van koude en droogte. Dat dreigde de balans tussen de lichaamsvochten en de algehele constitutie van het lichaam te verstoren. De remedie was al even praktisch als eenvoudig. Aangezien de zwarte gal een vlotte doorstroming van het bloed bemoeilijkte, waren beweging en sanguinische vreugde het beste tegengif. Robert Burton somde in zijn beroemde *Anatomy of melancholy* op welke remedies aanbevelenswaard waren: wandelen in de vrije natuur, reizen, jagen, balspelen, muziek, grappen maken, voedsel dat tot lachen aanzet (“cibaria risum excitantia”). Melancholische monniken, zoals de benedictijn Jacques Rahier van Stavelot bijvoorbeeld, moesten volgens een visitator eerder tot vreugde dan tot ernst worden aangemaand. Met andere woorden, lachen was dus letterlijk gezond. Het bevorderde de aanmaak van goed, warm en vochtig bloed en de afbraak van de nefaste melancholie. Wie lachte om een goede grap, hielp zijn slechte lichaamsvocht ‘verschieten’, zoals het in de toenmalige medische terminologie luidde. Deze interpretatie van de humorale werking van het lichaam bleef tot in de achttiende eeuw gemeengoed, ook onder artsen. Ze leidde tot een specifiek taalgebruik over de lichamelijke werking van humor en lachen, die pas heel geleidelijk zou verdwijnen, toen eenmaal vastgesteld was dat het menselijk lichaam helemaal niet volgens de humorale concepten functioneert. Toen een zekere heer Nomis uit Parijs in 1714 in de cafés van Valenciennes grappige liedjes hoorde zingen, schreef hij daarover: “ik voelde mijn hart zwellen van vreugde en vrolijkheid en kreeg een goed humeur”. In die woorden laat zich de betekenisverschuiving aflezen van een fysiologische inter-

pretatie van het in balans brengen van de lichaamsvochten of 'humores' naar een psychologische lectuur van humeuren en 'humor'. Tussen haakjes, het was in de zeventiende eeuw dat het Engelse begrip 'humour' zich vanuit een voornamelijk medische context transformeerde tot de notie die wij nu nog kennen.

Verveling en ledigheid waren bekende oorzaken van de melancholie en het doden en verdrijven van de tijd was dan ook een nobel motief om grappen te maken. Het was bij uitstek een literair gegeven, dat al bij Boccaccio te vinden is en sinds de Renaissance ruime verspreiding kende in Europa. Wie reisde met de koets of de trekschuit, wapende zich best met een 'tijdverdrijver', zoals sommige kluchtboeken zich commercieel slim aandienden. Ook na de maaltijd paste het om de tijd te doden met grappen, al was daarvoor ook een andere fysiologische uitleg in omloop, namelijk dat een flinke lachbui de spijsvertering op gang brengt. In kringen van humanisten was dit een welbekend gegeven sinds de vijftiende eeuw, met boeken zoals de anonieme *Mensa philosophica*, waarin eet-, drank- en tafeladviezen werden aangevuld met grappen en woordspelingen. De jezuïet Antoine de Balinghem publiceerde een conversatieboek, *Aprèsdinees et propos de table* (Rijsel, 1615), waarin hij de trieste gedachten van een reeks tafelgenoten afwisselt met de nonsens van hofnar Mathurin en grappige vertellingen, die het gezelschap vermaakten, "omdat ze zowel amusant als moraliserend waren". Menig populair medisch werk wist te vertellen dat wie grappen en vrolijke dialogen aan tafel introduceerde een dubbele slag sloeg door zowel de geest als het lichaam te verkwikken. De Bruggeling Emmanuel de Aranda kwam onderweg in Frankrijk een vijftwintigjarige jongeman tegen die, wanneer het reisgezelschap tussen Bordeaux en Parijs samen aan tafel zat, hen wist te vermaken met zijn verhalen. Kortom, zich gezond lachen was een dagelijkse bezigheid.

De melancholie en het verdrijven van de droefheid waren bij uitstek literaire motieven in de zestiende en de zeventiende eeuw. Ze zijn niet zozeer op de letter als historische waarheid omtrent de toenmalige medische kennis en remediëring te begrijpen, doch in eerste instantie als symbolische dimensies. De melancholie gold immers bij uitstek als een ziekte van geleerden en hoge heren in veeleisende publieke functies, al komt ook in stads- en landkronieken wel eens voor dat hele stadsgemeenschappen door melancholie bevangen werden. Het begrip raakte immers onmiskenbaar gepopulariseerd in de zeventiende eeuw. Maar toch, de eerste belanghebbenden waren humanisten, vorsten en hun raadgevers, juristen en dergelijk volk. In hun zelfbeeld pronkte de melancholie als een uitwendig teken van hun zittend, studerend en met verantwoordelijkheden beladen leven. Grappige conversatie was voor hen een zoet tegengif. Dat betekent niet zozeer dat ze een ideaal excuus hadden om grappen te maken – humor en lachen is nu eenmaal algemeen menselijk en van alle tijden – doch vooral dat de momenten waarop ze grappen maakten, vastgelegd waren en gelegitimeerd door hun lichamelijke en geestelijke noden. Enkel na de studie, na de maaltijd en na de drukkende bestuurstaak paste een de melancholie verdrijvende lach. Tot in de zeventiende eeuw namen hofnarren onder de grote heren de recreatieve functie op zich. Ze deden hun best hun meester hard te laten lachen, zodat diens kwade humeur opgeruimd werd. De hofnar mocht daarvoor

fors uithalen, zoniet kon de dikke, trage zwarte gal moeilijk verdunnen en het lichaam kwalijk terug in balans geraken.

Een vrolijk leventje leiden

De zeventiende eeuw staat eveneens bekend als een periode waarin vorst en adel steeds meer tijd spendeerden aan feesten en heerlijk nietsdoen. Misschien had ook dat te maken met de melancholie, want koningen en edellieden beschikten in toenemende mate over vrije tijd. Hun actieve aanwezigheid in de politieke vergaderingen en de administratie van koninkrijk of feodaal leen was steeds minder vereist. Juristen en een nieuwe ambtsadel bevolkten de raden. Maakte deze relatieve marginalisering de grote heren melancholisch? Belangrijker is dat vorst en adel vrije tijd en ontspanning tot een belangrijke symbolische dimensie van hun machtsbasis uitbouwden. Ook dat is een evolutie die sinds de late Middeleeuwen aan de gang was. In toenemende mate geraakte macht geassocieerd met het leiden van een vrolijk leventje, niet meer op welbepaalde tijdstippen, doch simpelweg de hele tijd, van 's ochtends tot 's avonds, in oorlog en vreedstijd, elke dag van het jaar. Uiteraard was dit geen rechttoe-rechtaan-ontwikkeling en had dit bijvoorbeeld ook te maken met een reële wissel in het machtsstatuut van de adel. De opmars van deze nieuwe culturele code lijkt nochtans onmiskenbaar. Adviesboeken voor hovelingen, zoals het veel vertaalde *Il libro del cortegiano* (1528) van Baldassare Castiglione (1478-1529), besteedden uitdrukkelijk aandacht aan de grappige conversatie. Het overbekende hoogtepunt van die evolutie naar een luchtig hofleven was te vinden in Versailles, waar duizenden zich laafden aan een onuitputtelijke ontspanningscultuur. De Zonnekoning voerde er zelf de regie over een leventje, waarin politieke macht en zich kostelijk amuseren elkaars intieme gezellen waren.

De getuigenissen over de goedgevulde amusementstijd van de maatschappelijke toplaag zijn legio. Aartshertogin Isabella Clara Eugenia trok in de winter van 1604 met haar hofdames naar Oostende om er het spektakel van het beleg door de Hollanders te gaan bewonderen. De aartshertogin was ontsteld over de "vieze" Italianen, die aan de zijde van de Spanjaarden vochten en stuurde hen prompt de koude Noordzee in om zich flink te wassen, wat ze zelf erg grappig vond. Voor het hof waren echte veldslagen en belegeringen even vermakelijke spektakels als de geënceneerde schijngevechten opgevoerd tijdens hoffeesten of Blijde Inkomsten. Nog in het midden van de zeventiende eeuw constateerde de Engelse passant Richard Flecknoe dat de adel in haar residenties in Gent en Brussel er lustig op los leefde, ook al was de oorlog nooit veraf. Het Brusselse hof was gedurende de regeerperiode van de aartshertogen Albrecht en Isabella, van 1599 tot 1621, een bruisende rendez-vousplaats voor het mondaine leven van de Europese, voornamelijk katholieke topelite. Niet dat er zoveel spektakels werden opgevoerd, maar het voortdurend komen en gaan van gezanten, legerofficieren en adellijk volk leidde tot eindeloze bezoekjes en wederbezoekjes. Maar er was natuurlijk ook tijd voor muziek, dans, toneel en voordracht, in deze periode samengebracht in het genre van het hofballet. In 1634 werd te Brussel

ter ere van de nieuwe gouverneur-generaal, Ferdinand van Oostenrijk, een *Balet des princes indiens* opgevoerd, waarin volgens de toenmalige Franse stijl in de hofballetten, burleske personages hun opwachting maakten, zoals een ‘arracheur de denz’ of tandentrekker, gespeeld door de hertog Olano, en een ‘Hollandoise’, een Hollandse vrouw, ten tonele gebracht door de markies van Westerlo. Of ook de exotische indiaanse prinsen in dit burleske hofballet als komisch ervaren werden, valt niet uit te maken, doch het is niet onwaarschijnlijk dat ze bijdroegen tot de algemene sfeer van vrolijkheid.

Het vrolijke leventje van de kleine topplaag had ook zijn eigen topografie. Een van de beroemdste ontmoetingsplaatsen was het kuuroord Spa in het onafhankelijke prinsbisdom Luik. Sinds het einde van de zestiende eeuw genoot het water van Spa een uitstekende reputatie als therapie en trok de plaats horden deftige bezoekers van over het hele continent. De Fransman Pierre Bergeron passeerde er in 1619. Evenals tijdens de tien dagen van ‘gentil’ Boccaccio, zo noteerde hij in zijn dagboek, werd de tijd er gedood met literatuur en conversatie. Wat hem het meest fascineerde, waren de efemere vakantieliefdes, die in Spa de aanleiding waren tot danspartijen, zang en roddel.

“Les bonnes compagnies et conversations accompagnées de toutes sortes d’exercices, et passetemps d’esprit ou du corps, et en saisons favorables, y ont attiré et attirent assez de seigneurs et de dames, sous prétexte de ceste boisson [l’eau de Spa]; et le régime mesme porte que chascun se tienne le plus gay et joieux qu’il pourra, bannissant tout soin, soucy et mélancolie” [Het goede gezelschap, de conversatie en alle mogelijke activiteiten ter ontspanning van geest en lichaam lokken vele heren en dames daarheen, onder voorwendsel van het heilzame water, en de algemene regel is dat iedereen zich zo opgewekt en vrolijk gedraagt als hij kan en alle zorgen en melancholie verdrijft].

De rust die een dergelijk leven met zich meebracht, zorgde er volgens Bergeron voor dat men zich in een gouden eeuw waande of in een elfenland (“quelque royaume de faërie”).

Lachen als een vorst

De associatie van macht en vermaak toonde zich tevens in het in de zeventiende eeuw ruim verspreide literaire motief van de vrolijke vorst. De Franse koning Hendrik IV (regeerde 1589-1610) was een dergelijk vorst, over wie in anekdotenverzamelingen vele verhalen circuleerden. Na een halve eeuw van verscheurende religieuze conflicten en moorddadige burgeroorlog keerde onder zijn bewind de rust terug in Frankrijk en dat lag allicht mede aan de basis van zijn populariteit in de kluchtboeken en andere verhaaltjesbundels. Een vorst die een wankel land erfde, had immers grote behoefte aan legitimering. De anekdoten leverden die naar believen. Een voorbeeld. “Op een dag kwam Hendrik IV voorbij de winkel van een hoedenmaker. Hij sprak de ambachtsman aan en liet

hem tweehonderd hoeden ‘met lange koppen zoals suikerbroden en met vouwtjes erin’ vervaardigen. Toen ze klaar waren, bracht de hoedenmaker ze tot bij de vorst. Die kocht er één ter waarde van één pistool (een gouden munt). Hij vertelde de ambachtsman dat hij de overige hoeden voor niet minder dan één pistool mocht verkopen, op straffe van de galg. Toen de vorst de dag erop zijn nieuwe hoed droeg, wilden alle hovelingen meteen ook een dergelijke hoed hebben. Ze durfden de hoeden voor niet minder dan één pistool te kopen en betaalden er zelfs meer voor. De hoedenmaker geraakte ze allemaal kwijt, vóór andere hoedenmakers erin slaagden identieke hoeden te fabriceren”. Minstens drie dimensies zijn in deze anekdote aan te stippen. Ten eerste was mode sowieso een geliefd thema om grappen over te maken. Ten tweede wordt erin de spot gedreven met de hovelingen en hun geldverslindende imitatiezucht. Het waren immers dure hoeden. Ten slotte, maar niet het minst, komt er een beeld uit te voorschijn van een grootmoedig, doch ook almachtig vorst, die aan de kant van de kleine man stond. Het is precies omdat de vorst de absolute autoriteit voerde, dat hij de regels kon testen. Hij lachte zijn hovelingen uit en liet op symbolische wijze een simpel ambachtsman in het profijt delen. Alleen hij kon dat, de wereld op zijn kop zetten en ze toch naar behoren laten werken. Anders gezegd, er bleek slechts één man te zijn in het rijk die altijd kon lachen en met wie dan ook.

Zoals Hendrik IV waren er nog meer in zeventiende-eeuws Europa. In de Zuidelijke Nederlanden was dat Karel V, die uiteraard allang dood was, doch in het laatste kwart van de zeventiende eeuw aan een opgemerkte carrière als vrolijke Frans begon – een reputatie die hij overigens tot vandaag behouden heeft. *De heerelycke ende vrolycke daeden van keyser Carel den V* (1674/75, herhaaldelijk herdrukt, ook in het Frans) was het populaire boek, waarin de mythetvorming over een opgewekte Karel V biografische samenhang kreeg in de Spaanse Nederlanden. Verhalen over een goedgehumtst keizer, met oog voor de gewone man en misprijzen voor misbruikende machthebbers, waren echter reeds van kort na zijn overlijden in 1558 in omloop en wie weet reeds tijdens zijn leven. Ze dienden misschien ter ondersteuning van de legitimiteit van een monarchie, waarvan het gezag in het midden van de eeuw ging wankelen vanwege de aanslepende religieuze tegenstellingen in de Nederlanden. Dat de anekdoten ook meer dan een eeuw later nog aansloegen, zou kunnen te maken hebben met de relatief autonome positie van de Zuidelijke Nederlanden in het wereldrijk van de Spaanse Habsburgers. De aanwezigheid van een dode monarch in een collectief grappencircuit rechtvaardigde als het ware de afwezigheid van de Spaanse Habsburgers Filips III, Filips IV en Karel II, die in de loop van de zeventiende eeuw nooit hun Zuid-Nederlandse bezittingen opzochten. In *De heerelycke ende vrolycke daeden* nam, ondanks de titel, het ernstige gedeelte de hoofdmoot in. De vorst werd van alle kanten als voorbeeldig katholiek vorst geprezen. De eveneens in het boek opgenomen anekdoten sloten daar perfect bij aan. In precies dezelfde termen als voor Hendrik IV nam Karel V het op voor de gewone volksmensen en maakte van de gelegenheid gebruik om de vleiers aan zijn hof op de korrel te nemen. Doch er zaten ook verhalen tussen, waarin de vorst een nietsvermoedend boertje uitnodigde aan het hof en zich dan

over die dommerik vrolijk maakte, samen met zijn hovelingen. De vorst had nu eenmaal de absolute macht. Hij hoefde niemand te ontzien, zelfs niet de eenvoudige lieden, in wier gezelschap hij zich op zijn grootmoedigst kon tonen. “Vivat, vivat, dat hy leeft, die ons sulcken vryheydt gheeft”, klinkt het in een boerenlied in de *De heereleycke ende vrolycke daeden*. De ongelimiteerde lach van de vorst stond garant voor die vrijheid.

Over andere vorsten gingen verhalen dat ze nooit lachten. Onder meer Filips IV van Spanje (regeerde 1621-1665) had die reputatie. “Een ridder sloot een weddenschap af voor 1000 pistolen tegen een Spaanse ‘grande’ of hoge edelman, dat hij de koning aan het lachen zou brengen. De man speelde voor ‘sot’ of nar en demonstreerde zijn kluchten en grimassen voor de vorst, doch die vertrok geen spier. Daarop kreeg de ridder de tranen in de ogen van woede en schreeuwde uit: ‘uwe majesteit moet lachen of ik verlies duizend pistolen en zal voor eeuwig geruïneerd zijn’. Toen de koning dat hoorde, krabde hij aan zijn neus en bewoog eventjes zijn mond, doch niet meer dan dat. De dochter van de koning en de aanwezige ‘grandes’ moesten er zo hard om lachen dat ze hun buik moesten vasthouden. Toen de koning vertrokken was, beweerde de ridder dat de vorst gelachen had en sprak de edelman met wie hij gewed had dat tegen, zodat het tot een proces kwam. Zodra de vorst van dat proces op de hoogte was, stuurde hij aan de ridder 1000 pistolen om zijn schuld te vereffenen, want hij wilde vooral niet dat men zou beweren dat hij gelachen had”. De bewering dat Filips IV nooit zou gelachen hebben, ging terug op een oude gemeenplaats over het bestaan van ‘agelasti’, zij die zelden of nooit lachten. Reeds in de klassieke Oudheid werd geredetwist of dat nu wel kon of niet. De anonieme optekenaar van de zopas geciteerde, Nederlandstalige anekdote voegde als commentaar onmiddellijk na het verhaaltje toe dat de hoogmoed van de Spaanse koningen zo groot was dat zij in de processie achter het Heilig Sacrament liepen met hun hoed op hun hoofd en de misviëring zittend en met de hoed op bijwoonden. Die verklaring greep terug op het komische stereotiep van de hooghartige Spanjaard, dat in de zeventiende eeuw gemeengoed was.

Eerst huilen, dan lachen

Wie nooit lachte, was ongepast hoogmoedig. De achtergrond voor die redenering lag in het in de zeventiende eeuw nog steeds levendige debat over het al dan niet lachen van Christus. Aangezien in de evangeliën daar nooit met één woord over wordt gerept, gold sinds de Middeleeuwen als vaststaande waarheid dat Christus inderdaad nooit gelachen had. Een mens die dat ideaal trachtte te evenaren, mat zich bijgevolg ten onrechte met God.

In hoofdzaak waren er twee posities, die nauw verband hielden met een keuze voor Democritus, de lachende filosoof, of voor Heraclitus, de wenende filosoof.

Ook dat was een oude discussie, die in de zestiende eeuw herleefde. In de zeventiende eeuw spraken katholieke auteurs zich uit pro en contra beide houdingen. Voor de enen was Democritus het lichtend voorbeeld, omdat hij door te lachen om de dwaasheid van de mens toonde dat hij wijs was. Voor de

anderen gold Heraclitus om min of meer dezelfde redenering als het na te volgen voorbeeld. Nu had volgens de evangeliën Christus wel gehuild en dat bracht Heraclitus in het voordeel. Verdedigers van Democritus, zoals de Leuvense humanist Erycius Puteanus (1574-1646), betoogden echter dat Christus in feite wel *kon* lachen, zonet zou zijn weigering om het te doen geen grootse daad geweest zijn. Door iets typisch menselijks zoals het lachen achterwege te laten, had Christus zich immers God en mens tegelijk getoond.

Al was dit abstracte debat vooral een retorische exercitie, de afwijzing van het lachen was wel degelijk aan de orde in Europa na Reformatie en katholieke hervorming. Vooral voor geestelijken werd graag benadrukt dat zij zo weinig mogelijk moesten lachen. Onder jansenisten of puriteinen werden harde woorden neergeschreven tegen elk lachen. Dat betekende nochtans niet dat er geen humor te vinden was in die kringen, zoals historici vaak en te snel hebben geconcludeerd. Humor was immers een van de middelen waarmee de jansenisten hun belagers te lijf gingen. Blaise Pascal (1623-1662) zelf legde in zijn polemieken met de jezuïeten vast aan welke principes christelijke humor moest beantwoorden: wat gezegd werd, moest waarachtig zijn; individuen mochten niet geridiculiseerd worden; vergissingen moesten rechtgezet worden; het geestelijk heil diende steeds te zegevieren. Gezien de polemische context van deze regels kunnen ze niet zomaar opgevat worden als een negatieve handleiding voor een wel erg dun lachen.

De opvallende schroom tegenover het lachen in de zeventiende eeuw had zeker iets te maken met de ridiculisering waaraan de christelijke godsdienst ten prooi was gevallen tijdens de godsdienstconflicten van de zestiende eeuw. Over en weer was flink gespot, want het ging telkens om zeer fundamentele vragen. Lachen moet vaak een krachtig middel geweest zijn om de positie van de ander te ondergraven en het eigen gelijk te stijven. Dat bleek nog tot lang in de zeventiende eeuw. Een in Amsterdam in 1680 gedrukt kluchtboek, bijvoorbeeld, is een identieke heruitgave van een eerder in Antwerpen gedrukte bundel, op één anekdote na, de allereerste, die handelt over een oliedom katholiek, Italiaans dorpspriester, die de datum waarop pasen valt niet kent en dus maar doorgaat met preken over de vasten. De wederzijdse stereotypering tussen katholieken en hervormden bleek een onuitputtelijke bron van humor.

Nochtans was het lachen volgens de katholieke geestelijke schrijvers van de zeventiende eeuw wel degelijk gebonden aan een tijdsperspectief, met name dat daarmee beter gewacht werd tot in het hiernamaals. Die gedachte was al door de kerkvaders geformuleerd op basis van het bijbelwoord van de evangelist Lucas en ze werd in de zeventiende eeuw gretig herhaald. De Antwerpse norbertijn Jacob Moons drukte het als volgt uit: “Het is nu den tijdt van weenen in dit dal der traenen, en in het Hemelsch paradijs sal het den tijdt sijn van lacchen”. Die opeenvolging van huilen in het aardse leven en oprecht lachen bij God in de hemel werd in alle toonaarden herhaald en moet ook voor de kerkgangers doorgeklonken hebben. De uiterste consequentie ervan was de augustijnische idee van een *Deus ridens*, een God die bij het eindoordeel de onbekeerde zondaars geen vergiffenis zou schenken, doch hen integendeel zou komen

uitlachen in het hellevuur. God was immers almachtig en kon dus lachen met wie hij wou, net zoals een vorst dat in zijn aardse koninkrijk kon. Dit was een ware pedagogie van de angst, die in de zeventiende eeuw wel degelijk voorkwam, al is het erg onduidelijk hoe ver dergelijke boodschappen droegen. Ze toont anderzijds wel aan dat de ‘vis comica’, de krachtige werking van de humor, niet onderschat werd.

Naar het luilekkerland

Nergens klonk het lachen luider en was de humor krachtiger dan in het luilekkerland. Opnieuw was dit een ouder thema, dat echter nog voor veel inspiratie zorgde in de zeventiende eeuw. Zo is het bijzonder opvallend dat in vele zeventiende-eeuwse ‘cluchten’ voedsel, kak en pies een grote rol spelen. Die limitatieve lichaamsfuncties waren uiteraard slechts een onderdeel van de veel bredere mythologisering van het luilekkerland, doch ze behoorden toch ook tot de kern van het thema. Typierend voor het luilekkerland was immers dat er ongeremd genoten kon worden van het leven. Er moest niet gewerkt worden en de warme taartjes en speenvarkenhapjes vlogen zomaar in de mond. Dit was de verbeelding van een carnavalesk bestaan, zoals Bakhtin dit geanalyseerd heeft voor de laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse cultuur. De zeventiende-eeuwse ‘cluchten’ bliezen dat carnavaleske steeds weer nieuw leven in: bocheldragers, windenlaters, kapoeneters, ze doken voortdurend op. De gemeenschappelijke noemer in die carnavaleske verbeelding was het lichaam met al zijn in- en uitgangen, vervormingen en uitstulpingen. De humor ervan werkte misschien des te beter in de zeventiende eeuw, omdat toen ook de codes voor een verfijndere lichaamstaal volop doordrongen onder adel en burgerij. De elites eigenden zich een levensstijl toe, waarin beheersing van het lichaam centraal stond, zowel in sport en spel als in dans en een algehele gracieuze houding. Zorgde dat van de weeromstuit voor een humor, waarin het ongeordende lichaam uitdagend centraal stond? In elk geval is er voor de zeventiende eeuw nog veel bewijs dat wat later ‘platte’ en ‘lage’ humor zou genoemd worden, nog in alle sociale kringen voorkwam.

Het luilekkerland was onmiskenbaar een utopie. Het toonde een omgekeerde wereld en dat werkte komisch. Hoe dit te duiden valt in een opkomende werkeethiek, dan wel als uitlaatklep voor de harde economische en sociale realiteit, valt bij gebrek aan een bredere maatschappelijke context waarin de ‘cluchten’ functioneerden, niet gemakkelijk te zeggen. Dat de omkering van de bestaande orde tot lachen aanzette, staat echter vast. Als getuige daarvoor tot slot van deze bijdrage twee ‘cluchten’ uit de Gentse verzameling, waarin alcohol het beste middel blijkt om goed advocatenwerk af te leveren. Het is trouwens opvallend dat de weinige bekende handschriftelijke grappencollecties uit de zeventiende eeuw, zoals die van de Haagse advocaat Aernout van Overbeke en deze Gentse collectie, uit juridische milieus voortgekomen zijn. Daar zaten immers de professionelen van de pen. Het kan alleen maar doen dromen hoeveel mondeling vertelde grappen van toen voor eeuwig moeten verloren gegaan zijn.

“Cardock was een goed advocaat, maar hij werkte best wanneer hij dronken was. Dus verkoos hij de herberg als werkplek. Op een dag moest hij een advies over een proces opstellen samen met drie andere advocaten. Omdat hij de oudste was, koos Cardock een bepaalde herberg. Hij dronk eerst een stoop wijn. De drie andere advocaten lazen het proces. Terwijl ze daarmee bezig waren, legde Cardock het hoofd op de armen, viel in slaap en snurkte er op los. Nadat de anderen klaar waren met de tekst, gaven ze elk hun opinie. Onderwijl werd Cardock wakker. Hij vroeg hen of ze wel op alle punten van het proces nauwgezet gelet hadden. De anderen keken hem onbegrijpend aan, want hij had toch liggen slapen. Daarom legde Cardock hun haarfijn en in detail uit waarover het proces handelde, stelde een uitstekend advies op en won de zaak”.

“Op een dag was procureur Koecke dronken. Hij stelde diezelfde dag een rapport op en bezorgde het aan het gerechtshof. Toen de dag erop het rapport gelezen moest worden in volle raadszitting, slaagde niemand daarin, noch de raadsheren, noch de griffier. Koecke zelf werd erbij geroepen, maar ook hij kon het niet lezen, want, zo verklaarde hij, hij was dronken geweest toen hij de tekst had neergeschreven. Daarop beval het hof hem die namiddag opnieuw dronken te worden. Koecke deed het, keerde dronken terug naar de zitting en las zonder moeite zijn rapport, alsof het het mooiste handschrift van de wereld was. Toen hij de dag erop, opnieuw nuchter, weer zijn rapport niet meer kon lezen, werd er hard om gelachen in het hof. Koecke werd verboden nog dronken te worden”.

Literatuur

- Alle anekdoten in dit artikel zijn geparafraseerd uit Gent, Universiteitsbibliotheek, handschrift 1816, 't *Verdrijf des droefheys ende melancolie*.
- Bremmer, J. en Roodenburg, H. (red.). (1999). *Homo ridens. Humor van de Oudheid tot heden*. Amsterdam-Meppel: Boom.
- Dekker, R. (1997). *Lachen in de Gouden Eeuw. Een geschiedenis van de Nederlandse humor*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Fietz, L, Fichte, J.O. & Ludwig, H.-W. (red). (1996). *Semiotik, Rhetorik und Soziologie des Lachens. Vergleichende Studien zum Funktionswandel des Lachens vom Mittelalter zur Gegenwart*. Tübingen: Niemeyer.
- Overbeke, A. van. (1998). *Buyten gaets. Twee burlieke reisbrieven van Aernout*. Barend-van Haeften, M. & Gelderblom, A.J. (red.) Hilversum: Verloren.
- Overbeke, A. van. (1991). *Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*. Dekker, R. & Roodenburg, H. (red.) m.m.v. Rees, H.J. van. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut.
- Schmitz, H.G. (1972). *Physiologie des Scherzes. Bedeutung und Rechtfertigung der Ars Iocandi im 16. Jahrhundert*. Hildesheim-New York: Olms.
- Verberckmoes, J. (1998). *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw*. Nijmegen: Sun.

..... *Zwanger van de ouden*
Rustieke eenvoud in de classicistische luister
van Hofwijck

Inleiding

Dat de Oudheid springlevend was in het gedachtegoed van de zeventiende-eeuwers, bewijst Constantijn Huygens (1596-1687), beroemd dichter en ambtenaar in dienst van de Oranjes. De veelzijdige geleerde die naar eigen zeggen al op zijn achtste begon met Latijnse versjes naar het voorbeeld van de klassieke auteurs, heeft zijn leven lang geput uit de wijsheid van Hellas en Rome. Dat deed hij zeker niet alleen op het literaire vlak, maar ook op het gebied van de beeldende kunsten. Zijn studie van het bouwkundige tractaat *De architectura* van de Romeinse architect en ingenieur Vitruvius (1e eeuw v.C.) leidde tot de bloei van het classicisme in de Republiek. Zelf bouwde Huygens in 1634-1637 aan het Plein in het centrum van Den Haag het eerste, zuiver classicistische woonhuis in de Republiek. Voor andere bouwers had het een voorbeeldfunctie en mede om die reden schreef de auteur er in 1639 de verhandeling *Domus* ('Het huis') bij. Huygens heeft het echter niet bij een huis midden in Den Haag gelaten. Nog voordat *Domus* was afgerond, begon hij met de aanleg van een tweede verblijf, Hofwijck, gelegen langs de oude vaart de Vliet bij het dorp Voorburg ten oosten van Den Haag. Deze buitenplaats heeft de dichter in een majestueus hofdicht bezongen (*Hofwijck*, 1653), waarin uiteindelijk veel van zijn classicistische opvattingen, weliswaar verspreid over de tekst, een plaats hebben gevonden.

Minder bekend is dat de auteur zijn buiten Hofwijck nog een keer heeft bezongen en wel in *Mijn leven* (*De vita propria*), zijn Latijnse autobiografie in verzen uit het jaar 1678. De betreffende passage van veertig hexameters (op een geheel van bijna 2200) is een distillaat van thema's die in *Hofwijck* breder uitgewerkt zijn. Compact en poëtisch bundelt de tekst klassieke architectuurtheorie samen met eveneens aan de Oudheid ontleende motieven om deze buitenplaats te bouwen. Terwijl Huygens' Nederlandstalige hofdicht al sinds lang de aandacht krijgt die het verdient, is het rondom de autobiografie eigenlijk opvallend stil gebleven. Door de auteur zelf in portefeuille gehouden, is het levensverhaal éénmaal met een jambische vertaling uitgegeven in 1817 en later door Worp opgenomen in deel 8 van *De gedichten*. Thans is in voorbereiding een kritische teksteditie met vertaling, inleiding en commentaar. De passage over Hofwijck, afkomstig uit het tweede boek van *Mijn leven*, staat centraal in dit

Gezicht op het Plein in Den Haag omstreeks 1690, met links Huygens' huis.

artikel. De Latijnse verzen zijn voorzien van een Nederlandse vertaling en worden toegelicht aan de hand van de classicistische architectuurtheorie en de veelal aan de klassieke literatuur ontleende motieven om de buitenplaats te bezingen als een noodzakelijk vluchtoord uit de stadse hectiek naar de rustieke eenvoud.

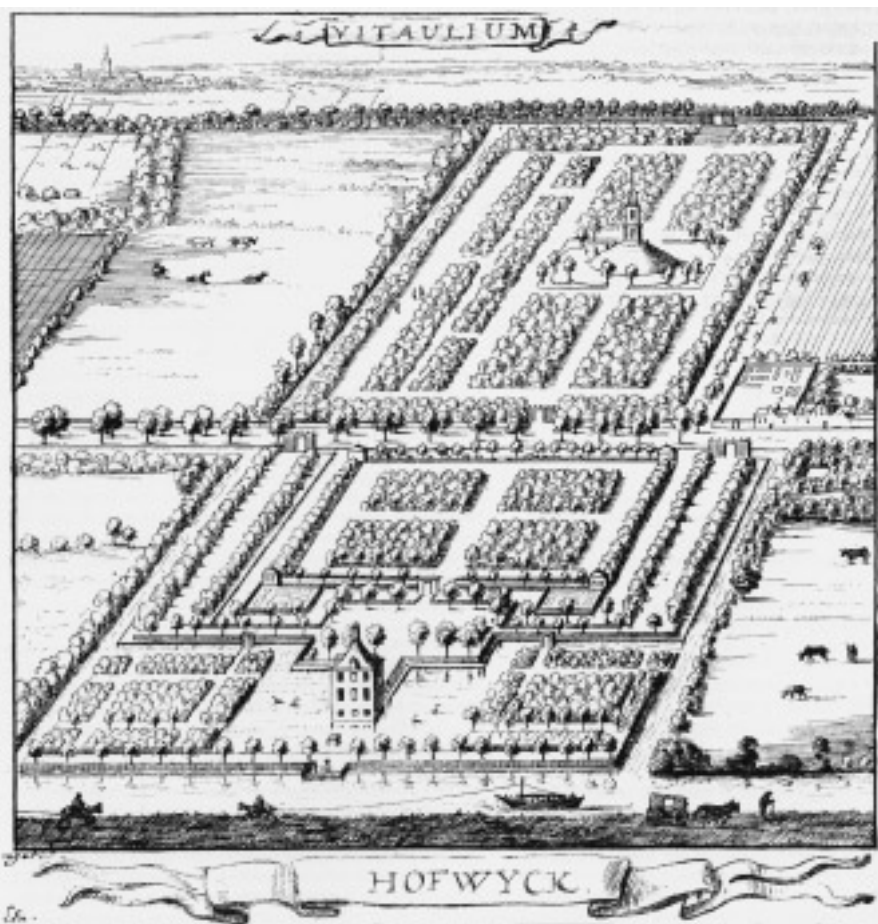
Vitruvius aan het Plein en aan de Vliet

Een blik op het huis dat Huygens heeft gebouwd aan het Plein in Den Haag (1634-1637) biedt een korte inleiding op de classicistische opvattingen over architectuur. Het toonbeeld van Vitruvianisme werd helaas gesloopt in 1876, maar er zijn tekeningen en teksten bewaard gebleven die de beschouwer en lezer in staat stellen zich er een goede voorstelling van te maken. De tekeningen laten zien dat het fronton aan de voorgevel werd gesierd door drie beelden, 'drij steene Vrouwen'.¹ De figuur links staat met haar voet op een stevige plint en heeft in haar hand een schild, als symbool van sterkte. De figuur rechts heeft als attributen twee dieren, een slak en een schildpad, die beide het 'gemak' voorstellen omdat hun woonruimte precies passend is voor de bewoner. De middelste heeft in haar handen een passer en een klein beeldje van een mens. Beide attributen representeren de classicistische schoonheid, gebaseerd op proportie en symmetrie. Het menselijk lichaam, Gods volmaakte schepping, staat ervoor model. Gezamenlijk zijn de 'drij moijs Meissies' de personificaties van de fundamentele drie-eenheid van het Vitruvianisme: *Firmitas* (sterkte), *Utilitas* (gemak) en *Venustas* (schoonheid).² Huygens liet deze elementen terugkeren in zijn architectuur-programmatische gedicht *Bouw-konst*.³

BOUW-KONST

Dirck, pronckt ghij met uw Huijs als met een deftigh werck?
Laet sien eens, is 'toock *Fraey, Gemackelick en Sterck?*
Fraey, heet ick, *als een mensch*, dien hadt ghij na te Apen,
Of, wilt ghij oock, een Beest; dat 's allerweegh *recht-schapen*:
Al 'tenckel midden in, al 'tdobbel aen weerzij;
Soo zijn Gods schepselen, de redenloos' en wij.
't Gemackelick past net, gelijk de Schee 't Geweer doet,
Als 'tal te ruijm niet slopt en 'tal te nau niet zeer doet,
Gelijk de *Schildpad* woont en 't *Sleckjen in sijn' Kluijs*,
Niet grooter, ijeder een, niet kleiner als sijn Huijs.
Sterck noem ick dick en dicht van boven en ter zijden,
Om *Regen en om Wind* gerustelick te lijden,
Om, sonder 'tplaesteren van alle daegh weer aen
D'een op den and'ren lap, sijn' jaeren uyt te staen.
Gebreeckt hier een van drij, 'ten is geen Huijs ter eeren,
En ick vergeeft, voor eens; maer ghij moet beter leeren.

Kort nadat Huygens zijn huis aan het Plein had voltooid (1637), kwam hij in bezit van het stuk grond in Voorburg waar Hofwijck tussen 1639 en 1641 sou

Hofwijck in vogelvluchtperspectief. Detail van een ets in Huygens' Hofwijck (1653).

worden aangelegd. Ook hier werden Vitruvius' opvattingen gerealiseerd, in de architectuur van het buitenhuis zelf en daarnaast in de aanleg van de uitgestrekte tuin. Die laatste had, voor zover mogelijk, een symmetrisch patroon volgens de bouw van de mens, met een centrale lengte-as als spiegellijn en aan weerszijden parallelle lanen. Duidelijk is dat te zien in het bekende vogelvluchtgezicht van Hofwijck.⁴ Verder waren er in het 'bovenlichaam', het deel richting de Vliet, fruitbomen aangeplant. Het 'onderlichaam' bestond uit loof- en dennenbos. De aldus aangelegde natuur was dan ook geen wildernis, maar op mathematische verhoudingen gebaseerde tuinarchitectuur, wat de dichter zelf met een prachtige paradox onder woorden brengt als "een tamme wildernis van woeste Schicklijkheden".⁵ Hofwijck was dus niet zomaar een 'ding', maar een beredeneerde creatie volgens menselijke proporties:⁶

Een ding dat Armen hadd en Schouderen en Beenen,
Een redelick gestell van 't Hoofd af tot de Teenen.

Huygens laat er geen onduidelijkheid over bestaan hoe hij tot dit ontwerp is gekomen. Als Gods optimale schepping de mens is, dan moet de mens scheppen naar zijn eigen beeld. Dat is het rotsvaste, objectieve uitgangspunt van de Vitruviaanse *venustas* (schoonheid). Wie het niet mooi vindt, vindt zichzelf niet mooi en beschaamt zijn Schepper:⁷

Wie die verdeeling laeckt, veracht voor eerst sijn selven,
En 't schoonste dat God schiep. Eer ick bestond te delven,
Nam ick des wijsen less tot richtsnoer van mijn doen;
'K besagh mijn selven. meer heeft niemand niet van doen.

Verkwisting?

Volgde Huygens voor het ontwerp van Hofwijck dus het krachtige richtsnoer van de ouden, hij had ook nog de taak zijn project op elegante wijze aan zijn tijdgenoten te presenteren. Uit de gelederen van Haagse hofdienaars had nog niemand meegedaan aan de mode om een buitenplaats te bouwen. Het waren tot dan toe vooral vermogende kooplieden en invloedrijke regenten uit Den Haag, Delft of Rotterdam geweest die de Vliet koloniseerden.⁸ Zij lieten zich weinig gelegen liggen aan bezwaren tegen zulk vertoon van rijkdom. Huygens was als secretaris van prins Frederik Hendrik daarentegen gebonden aan de grenzen van zijn maatschappelijke positie en het daarbij behorende sociale decorum. Bovendien gold voor de dichter nog een andere 'remmende' factor: het morele aspect van een tweede huis.⁹ Was één huis niet genoeg en een tweede huis geen verkwisting? Bij de bouw van zijn pand aan het Plein had hij nog stelling genomen tegen lieden die er meer dan één huis op na hielden.¹⁰ De sociale en morele kwestie wordt in het gedicht *Hofwijck* dan ook uitvoerig ter sprake gebracht: fictieve voorbijgangers representeren met hun commentaar zowel de voor- als tegenstanders van zijn buitenhuis.¹¹ Zo houdt een passagier

Huygens' buitenplaats Hofwijck (1998).

op een langsvarende schuit een tirade tegen de bebouwing langs de Vliet, en tegen Hofwijck in het bijzonder. Zijn verontwaardiging wordt alleen maar groter wanneer de eigenaren hun kapitale bouwsels badinerend afdoen als bescheiden optrekjes:¹²

en seght men d'r wat teghen,
'T heet maer een Weuninckje, een huysjen uyt den reghen.

Huygens moest met Hofwijck dus manoeuvreren tussen een mode die gericht was op het etaleren van rijkdom, en de grenzen van het sociaal decorum en de ethiek. Dat resulteerde in het relatief voorzichtige specimen dat Huygens aan de Vliet deed verschijnen: niet zo weelderig en protserig als de meeste buitenplaatsen, maar met mate en bescheiden uitgevoerd. Tegen mogelijke bezwaren wapende Huygens zich in de eerste plaats door Hofwijck veelvuldig te karakteriseren als een “slotje” of “huijsje”, een “hut” of “Duijven-kot”. Een epigram op het huis maakt zelfs de vergelijking met een sekreet:

Dit 's Hofwijck, een Casteel soo groot schier als een Cluijs,
Pas voor een' kleine Katt, of pass voor een groot Muijsje.
Als ick hier binnen tré, soo seghtm', Ick gae op't huijs:
Maer ick segg (met verlof) ick gae eens op het huijsje.

Een rijke literaire traditie om op terug te vallen

Wie als Huygens zijn klassieken kende, vond ook in de literatuur van de Oudheid steun en rechtvaardiging voor de vlucht naar het platteland. In zijn *Georgica* heeft Vergilius het landleven geprezen boven de hectiek van de stad. Legt de landman zich zorgeloos ter ruste temidden van rustieke eenvoud, de stedeling jaagt en jakkert rusteloos voort,

Ut gemma bibat et Sarrano dormiat ostro
Condit opes alius defossoque incubat auro.¹³

Om te kunnen drinken uit kristal en te slapen op een
purperen Tyrische spreij
En een ander verstoppt zijn rijkdom en ligt op zijn begraven
goud.

Ook Horatius heeft het geluk geprezen van de onbekommerde landman in zijn beroemde tweede *Epode*, ‘Beatus ille’. “Gelukkig is de man die ver van zijn beslommeringen zich wijdt aan het land [...] en wijkt van het forum”. Dat laatste, in het Latijn *forumque vitat*, heeft Huygens wellicht geïnspireerd bij de keuze van de naam *Hofwijck (Vit-aulium)*. De buitenplaats zou geen vertoon van rijkdom zijn, maar een wijkplaats uit de hoofse beslommeringen.¹⁴

Een Haventjen vertrecks uyt Hoofs gewoel en winden
Voor heul en ademtocht van ziel en lyf te vinden.

Het rustige bestaan (*otium*) op een buitenplaats wordt dus gepresenteerd als een noodzakelijke verlichting van de lasten van het dagelijks leven (*negotium*). De buitenplaats is dan ook ingericht als een omgeving die de bewoner in staat stelt om er, in alle eenvoud, te leven omringd door ‘nuttige’ natuur. Woeste grond is er ontgonnen om plaats te maken voor een kleine autarkische omgeving die stadse negotie overbodig maakt. De tuin biedt de eigenaar de mogelijkheid zich te laven aan de opbrengsten, aan de warmte van eigenhandig gekapt hout en aan de genoegens van de *dapes inemptae*, de ongekochte maaltijd. De bekoring van de geschapen natuur gaat hand in hand met haar nut. God heeft de schepping tenslotte in dienst gesteld van de mens. Die moet er goed gebruik van maken; hij heeft de plicht te consumeren en te genieten wat daartoe geschapen is. ‘Nutteloze’ natuur heeft geen plaats in dit bestel. Een frequent motief in hofdichten is dan ook de ontginning van woeste, onvruchtbare grond tot vruchtbare tuin en het catalogiseren van planten en bomen met bespreking van hun nut.¹⁵

In *Hofwijck* besteedt Huygens zo’n honderd verzen aan de ontginning van zijn buitenplaats.¹⁶ De auteur vertelt hoe hij op het vruchtbare deel richting de Vliet, het “brockje vets”, de fruitbomen aanplante, en de onvruchtbare zandgrond van het andere deel, het “brockje magers”, veranderde in bos. De omvangrijke catalogus van de flora in het gedicht bespreekt alle boomsoorten en geeft bij elk ervan uitleg over het nut. De elzen bijvoorbeeld deden dienst als omzoming van het bos. Zij hadden de functie om de andere bomen te beschutten. Bovendien leverden ze (in tegenstelling tot de eiken) met hun nieuwe uitlopers elk jaar volop brandhout. Huygens kan ze naar hartelust voor het haardvuur kappen (“behouwen”), want ze zullen toch weer aangroeien en “behouwen” blijven.¹⁷

U [de elzen] kan ick hondert mael behouwen en behouwen.
 Behouwen? dat ’s niet all. ghy levert goed voor quaed,
 Ghy voedt die u verdoet, ghy segent die u slaet,
 En, die de vreughd will sien van dickwils nieuwe telgen,
 En neem niet als de moeijt van wreed zijn en verdelgen;
 ’T onthoofden geeft de winst: waer is dat noch gehoort?
 Meer kinders dienen mij, hoe ick meer ouders moord.

Ook de andere bomen in het ‘onderlichaam’ van *Hofwijck* leverden ieder hun bijdrage. In het hart van het bos, rondom een berg, lagen vier percelen. Twee daarvan bestonden uit mastbos, dennenbomen. Het derde perceel waren eiken en het vierde berken. Die laatste functioneerden, anders dan de andere, niet alleen als schaduwrijk bladerdak. Tegelijk dienden ze hun eigen schaduw tot verlichting, door hun witte stammen en flikkerende druppeltjes. Huygens stelt hun nut daarom boven dat van kaarsen:¹⁸

De Bercken staen om mij als Toortsen, die in Kercken
 Niet half soo dienstigh staen en druippen op de Sercken,

Blanck-stammigh is de Boom, gelijk 't was vande Bij
Sijn maker werdt onthaelt; noch is 't veel dat ick 't sie,
Soo duyster is 't in 't groen, soo groen is 't in den duyster,

De berg zelf had ook zijn nut. Opgebouwd uit afgegraven zandgrond van het achterste gedeelte van de tuin fungeerde de 'top boven de toppen' als 'ontbinder van het gezicht' voor wie te lang tegen de bomen had aangekeken.¹⁹ De vijver rond het huis werkte als koeling in de zomer en verwarming in de winter. Bovendien herbergde het water een "Vischmarckt sonder geld", een kraam van "ongekochte visschen".²⁰ Evident is de verwijzing naar de "ongekochte maaltijd" (*dapes inemptae*) uit Horatius' lof op het landleven in *Beatus ille*.

Hofwijck in Huygens' autobiografie

In zijn autobiografie heeft Huygens Hofwijck bezongen als één van zijn kinderen. Halverwege het tweede boek richt de auteur de aandacht eerst op zijn vier zoons, Constantijn jr., Christiaan, Lodewijk, Philips, vervolgens op zijn dochter Susanna, en dan op de kleinkinderen. Tot slot, als een nakomeling die in het overzicht niet over het hoofd gezien wil worden, meldt zich opeens Hofwijck:

- 630 Dum partus retracto meos gentemque feracem
Hugeniam numero, venit ultro viuida Proles
Altera, et in censu vult non contempta videri.
Quam loquor, et loquor exultans, *Vitaulia* villa est.
Hanc ego sic peperit, ut non Obstetricis egenum
- 635 Viderit ulla dies; quanti sit cumque valoris
Praediolum, quam vile, meum est: de Cannabe siccâ
Quercetum feci, Montem multâ Abiete struxi
Conspicuum; Alnetum seui, quod Ligna quotannis
Alternisque foco reddit radicibus: adde
- 640 Stillantem liquidis Betulam de vulnere guttis,
Milleque in aeriam subuecta cacumina Sijlvam,
Robore porticibus vivas praestante columnas.
Adde Palatiolum Lacui (quasi Cantharus undae
Immersus, si convivis placet algida Bacchi
- 645 Potio) piscoso lacui seseque replenti
Instructum, non mole graui, modicâ atque modestâ
Compositum, quod Hero Solem defendat et imbres.
Hic quasi tu Cochleam videas, vel quadrupes illud
Reptile, quod propriâ sese Testudine tecti
- 650 Condit, et arctari vitam nec laxius esse
Sentit, ego coelebs tego me, paruoque Cubili
Incubo, contentus parce splendente salino.
Adde. quid his addam? si cui Vitaulia Tempe

- Pernouisse lubet, me consulat. est ubi longo
 655 Hancce meis Batauis absolui stamine telam.
 Bisque adeo Villam peperit, nec dicere dicta
 Aut vacat aut volupe est. Unum hoc iterare juuabit,
 Ne mihi tam charum quisquam de stirpe meorum
 Vendibilem externo cuiquam fore credat Agellum:
 660 Huguenos semper dominos agnoscat, et isto
 Transeat haeredes inter cum Nomine mando.
 Hoc fidei, mea Posteritas, Testator et Autor
 Depositum committo tuae: parete, Nepotes,
 Nil graue mandanti Proavo: sic prospera gratis
 665 Omnibus omnia procedant, sic gaudia curis
 Mixta leuent animi varios vitaeque labores.
Vitaulj fuit iste scopus: sic viximus. este
 Felices quâ parte fui; gaudebitis olim
 Exemplo monituque meo bene viuere docti.

Nu ik mijn kinderen beschrijf en het vruchtbare geslacht Huygens de revue laat passeren, dient zich spontaan nog een andere levenskrachtige spruit aan die in de reeks niet over het hoofd gezien wil worden. Het kind waarvan ik spreek, en opgetogen spreek, is Hofwijck, mijn buitenplaats, door mijzelf gebaard, op een manier dat geen vroedvrouw er ooit aan te pas heeft hoeven komen. Wat het buitentje ook voorstelt in al zijn eenvoud, het is mijn kind. Dorre hennepvelden heb ik veranderd in eikenbos, vanuit een dicht dennenbos deed ik een berg verrijzen, van ver al in het oog vallend, elzen heb ik aangeplant, die elk jaar weer uit telkens andere wortels mijn haard voorzien van hout. Dan zijn er de berken met hun twinkelende druppels bloedend uit hun wonden, en de duizenden kruinen in de hoogte verheven tot een bos in de lucht, waarin de steeneiken galerijen met levende zuilen vormen. Dan is er, gebouwd in de vijver (zoals een wijnkan in water wordt gezet als Bacchus' drank bij de maaltijd liever koud wordt genuttigd), in die vijver vol vis die zich steeds weer aanvult, mijn paleisje, niet pompeus maar met mate en afgemeten uitgevoerd om zijn heer te beschutten tegen zon en regen. Alsof je een slak ziet, of zo'n schuifelaar op vier poten die zich verbergt onder het dak van zijn eigen schild dat niet te nauw en niet te ruim aanvoelt, zo vind ik hier beschutting, een eenzame weduwnaar rustend op een eenvoudig bed en tevreden met weinig glimmend tafelzilver. Dan zijn er, ach wat zou ik hier nog aan toevoegen? Wil iemand Hofwijcks hof in volle glorie zien, dan neme hij mij ter hand. Het grote web heb ik elders met een lange draad voor mijn Hollandse lezers geweven. Dus twee keer al heb ik mijn buiten het leven geschonken, en ruimte en lust ontbreken om hier te bezingen wat bezongen is. Slechts één ding wil ik nog graag herhalen: laat niemand van mijn nazaten denken dat het landje dat mij zo dierbaar is, voor enig persoon van buiten de familie te koop zal zijn; altijd moet het een Huygens als eigenaar erkennen en overgaan op erfgenamen met deze naam, zo luidt mijn wil. Bij testament geef ik, de stichter, dit als borg aan jullie trouw in

bewaring, mijn nageslacht. Kleinkinderen, voldoe aan deze eenvoudige wil van jullie overgrootvader. Zo zal de voorspoed geheel en kosteloos aan iedereen ten goede komen, en zal vreugde jullie zorgen afwisselen en de vele lasten van het gemoed en het leven verlichten. Dat is het oogmerk van Hofwijck geweest, zo heb ik geleefd. Wees gelukkig waar ik dat ben geweest. Ooit zullen jullie er genieten en naar mijn voorbeeld en raad de kunst verstaan van goed te leven.

Met een verwijzing naar het grote web ("de groote Webb" van het gedicht *Hofwijck*) ziet de auteur in zijn autobiografie af van een al te lange lofzang op de buitenplaats. De passage is een kernachtige samenbundeling van klassieke loftopiek op de eenvoud van het buitenleven enerzijds en de classicistische architectuurtheorie anderzijds. Wat het eerste betreft schildert de auteur zijn buitenplaats als een bescheiden optrekje. Anticiperend op bezwaren van overdaad, noemt hij Hofwijck een "buitentje" (*praediolum*) met een "paleisje" (*palatiolum*) dat niet groter dan nodig is. Het buiten verschaft de noodzakelijke verlichting van zorgen en biedt het geluk van de eenvoud. De vijver waarin het huis als een wijnkan gekoeld wordt, is visrijk en vult zichzelf telkens weer, uiteraard als de "ongekochte vis" in de keuken is verdwenen. Verder nut toont de beknopte catalogus van bomen. In tegenstelling tot *Hofwijck* vertelt *Mijn leven* alleen over het loof- en dennenbos, niet over de fruitbomen. De selectie concentreert zich dus op het 'onderlichaam' van de tuin, en benadrukt zodoende de ontginning van onvruchtbaar en nutteloos krochtland naar nuttige natuur. Als voorbeeld van het zorgeloze, eenvoudige leven beschrijft Huygens hoe hij er zich in een bescheiden bed ter ruste legt. Dat beeld is een kunstig intertekstueel spel met de hierboven aangehaalde passage uit Vergilius, waar van de gekwelde stedeling wordt gezegd dat deze nauwelijks durft te slapen en op zijn geld gaat liggen. Verder wordt de eenvoud geschilderd in het "glimmend tafelzilver". Dat is een echo van Horatius' ode op het simpele geluk:²¹

Vivitur parvo bene, cui paternum
Splendet in mensa tenui salinum
Nec leves somnos timor aut cupido
Sordidus aufert.

Gelukkig met weinig leeft hij, bij wiens eenvoudige maaltijd
Het tafelzilver van zijn voorouders glimt,
Wiens dromen niet licht worden verstoord
Door angsten of lage hebzucht.

De vergelijking met de slak en de schildpad springt direct in het oog als verwijzing naar het architectonische beginsel 'gemak'. Het huis voldoet dus aan de Vitruviaanse deugd van passendheid. Ook de twee andere classicistische deugden zijn aanwezig. Aan het principe van sterkte, bij de "drij steene Vrouwen" gesymboliseerd door een schild, refereert de uitspraak dat het huis zijn meester moet beschermen tegen zon en regen. De architectonische

schoonheid komt ten slotte naar voren in de wijze waarop Huygens de eiken-dreven beschrijft: als klassieke zuilengalerijen. Bovendien beschrijft de auteur de buitenplaats als zijn kind. Hij plaatst de beschrijving in de reeks van nakomelingen. Dat wijst er niet alleen op dat hij Hofwijck tot leven heeft gewekt, heeft “gebaard” zonder hulp van een vroedvrouw. Maar ook sluit het prachtig aan bij de classicistische opvatting over schoonheid als objectief gegeven dat beredeneerd kan worden vanuit de symmetrie en proportie van de mens.

De passage in *Mijn leven* eindigt met de wilsbeschikking dat Hofwijck onveranderd en ongedeeld in het bezit blijft van de zoons en dier zoons, en niet dan in uiterste nood aan derden zal toekomen. Het is de poëtische formulering van zijn echte testament waar over de buitenplaats te lezen staat dat

den eigendom onder myne dry Sonen sal blyven gemeen
ende t’allen tyden onverdeelt, sulx dat het zelve goed noyt
anders als by gemeene toestemminge en sal mogen
gealinieert werden.²²

De directe lijn van Huygens’ zoons stierf al in de achttiende eeuw uit en de buitenplaats raakte daarmee uit de familie, met alle gevolgen van dien. De classicistische tuin werd gedecimeerd, van het bos is niets meer over, het uitzicht is onherkenbaar gemutileerd. Het huis zelf ontsnapte in de negentiende eeuw op het nippertje aan de sloophamer door onderdak te bieden aan een kaarsenfabriek. Gerestaureerd en ingericht als Huygensmuseum staat het, zoals in *Hofwijck* en *Mijn leven* bezongen, nog altijd “Slots-gewijs” en gastvrij in de vijver te pronken.²³

Gelijck een’ steenen flesch in ’t koel-vat werdt gesoncken.

Quasi Cantharus undae immersus.

Noten

- 1 Zie afbeelding 1. Vooraanzicht van het Huygenhuis aan het Plein. Citaat afkomstig uit *Gedichten* 8, 143D vs. 17. Ottenheim pp. 102-103.
- 2 Ottenheim in Blom, Bruin en Ottenheim (1999) pp. 87-89.
- 3 *Gedichten* 8, 38D, cursiveringen van de auteurs.
- 4 Zie afbeelding 2.
- 5 *Hofwijck* vss. 145.
- 6 *Hofwijck* vss. 93-94.
- 7 *Hofwijck* vss. 977-980. Voor de menselijke figuur in de plattegrond van Hofwijck zie Van Pelt, pp. 116-123.
- 8 Van Leer p. 49. Voor een gedetailleerd overzicht van Voorburgse buitenhuizen zie De Vink, pp. 261-451.
- 9 Hierover uitvoerig De Vries 1987, pp. 61-64.
- 10 Blom, Bruin, Ottenheim 1999, pp. 13-14.
- 11 De Vries 1987; De Vries 1998, pp. 162-165.
- 12 *Hofwijck* vss. 2421-2422.
- 13 Verg. *Georgica* 2, 506-507.
- 14 *Hofwijck* vss. 2329-2330 en andere plaatsen, bijv. vss. 1499 e.v.
- 15 Van Veen pp. 32-34, 116-117 en 216.
- 16 *Hofwijck* vss. 33 e.v.
- 17 *Hofwijck* vss. 1142-1148.
- 18 *Hofwijck* vss. 341-345.
- 19 *Hofwijck* vss. 813-821.
- 20 *Cluijswerck* vs. 588, resp. *Hofwijck* vs. 2658.
- 21 Hor. *Carm.* 2, 16 vss. 13-16.
- 22 Naar de eigenhandige kopie van Huygens' testament, gedateerd op 2 oktober 1682, thans in de Leidse universiteitsbibliotheek (UBL Hug. 46). Zie ook Schinkel 1851, pp. 40. De laatste directe nazaat, Susanna Louise Huygens, stierf in 1725, waarna Hofwijck is verkocht.
- 23 *Hofwijck* vss. 2405-2406. Met dank aan T. van der Wouden voor correcties bij het manuscript.

Literatuur

De klassieke schrijvers zijn geciteerd naar de standaardedities. Vertalingen zijn, tenzij anders vermeld, van de auteurs.

- Blom, F.R.E., Bruin, H.G., Ottenheim K.A. (1999). *Domus. Het huis van Constantijn Huygens in Den Haag*. Zutphen.
- Huygens, Constantijn. (1817). *De vita propria sermonum inter liberos libri duo*. Primum edidit et annotatione illustravit Petrus Hofman Peerkamp. Belgicis versibus adumbravit Adrianus Loosjes. Haarlem.
- Huygens, Constantijn. (1892-1899). *De gedichten*. Naar zijn handschrift uitgegeven door J.A. Worp. 9 dln. Groningen.
- Huygens, Constantijn. (1977). *Cluijswerck*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door F.L. Zwaan. Jeruzalem.
- Huygens, Constantijn. (1977). *Hofwijck*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door F.L. Zwaan. Jeruzalem.
- Huygens, Constantijn. (1999). *Domus*. Teksteditie en vert. door F.R.E. Blom. In F.R.E. Blom, H.G. Bruin & K.A. Ottenheim *Domus. Het huis van Constantijn Huygens in Den Haag*. Zutphen, pp. 12-34.
- Huygens, Constantijn. (in voorbereiding). *Mijn leven verteld aan mijn kinderen in twee boeken*. Teksteditie, vertaling, commentaar en inleiding door F.R.E. Blom.

- Leer, C.L. van der. (1996). *Constantijn Huygens, 4 september 1596 – 28 maart 1687*. Voorburg. (Historisch Voorburg jrg. 2, nr. 2).
- Ottenheim, K.A. (1999). 'Huygens en de classicistische architectuurtheorie' in F.R.E. Blom, H.G. Bruin & K.A. Ottenheim *Domus. Het huis van Constantijn Huygens in Den Haag*. Zutphen, pp. 87-109.
- Pelt, R.J. van. (1983). 'De wereld van Huygens' Hofwijck' in *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* nr. 82, pp. 116-123.
- Schinkel, A.D. (1851-1856). *Nadere bijzonderheden betreffende Constantijn Huygens en zijne familie, alsmede eenige door hem vervaardigde doch onuitgegeven dichtstukjes*. 2 dln. [z.p.]
- Veen, P.A.F. van. (1985). *De soeticheydt des buyten-levens, vergheleschapt met de boucken. Het hofdicht als tak van een georgische litteratuur*. Utrecht.
- Vink, A.W. de. (1903). 'Voorburgsche Buitenplaatsen' in *Die Haghe*, pp. 261-451.
- Vries, W.B. de. (1987). 'Onbesproken winst voor onverboden vreughd: Huygens en zijn tweede huis' in *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk. Een bundel ter gelegenheid van zijn driehonderdste sterfdag*. Onder red. van A.Th. van Deursen, E.K. Grootes, P.E.L. Verkuyl. Deventer. (Deventer Studiën 2), pp. 51-64.
- Vries, W.B. de. (1998). *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)*. Hilversum. Diss. VU.

..... *Cultuurgeschiedenis van de
Republiek in de 17de eeuw*
Een nieuwe serie historische studies

De zeventiende eeuw staat volop in de belangstelling. Dat doet zij allang. Vooral sinds in de 19de eeuw het opkomende Nederlandse nationalisme de blik terug richtte op grote tijden van weleer, is eigenlijk onafgebroken geschreven over de Gouden Eeuw, die men grotendeels liet samenvallen met de 17de eeuw. Zowel door Nederlandse auteurs, als door buitenlandse.¹ De aandacht ging uit naar het eigenlijk ongelooflijke verschijnsel, dat een zo kleine staat als de Republiek der Verenigde Nederlanden decennialang de eerste viool kon spelen in het politieke concert van Europa. Niet minder nadruk kreeg de enorme economische bloei van de Lage Landen, waarvan de westelijke provincies de stapelmarkt van de hele wereld vormden. En kunsthistorici besteedden vooral aandacht aan de Nederlandse schilderkunst, waarvan de miljoenen producten tot in de verste uithoeken van de aarde te vinden waren en zijn.

Nu verschijnt er, vanaf 1999, bij de uitgever Prometheus-Bert Bakker, een nieuwe serie boeken over de 17de-eeuwse cultuur van de Nederlandse Republiek. Een serie die, als zij gereed is, ongeveer twintig delen zal omvatten. Nagenoeg al deze delen zullen het resultaat zijn van onderzoek dat is verricht in het kader van een omvangrijk programma, waartoe in 1989 het initiatief werd genomen door de toenmalige Stichting voor Historisch Onderzoek (SHO), ressorterend onder de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Weer een aantal nieuwe boeken dus over een al zo veelvuldig bestudeerde tijd! Is daaraan zo langzamerhand nog wel behoefte? Of anders geformuleerd: wat is dan wel het nieuwe van deze boeken, dat hun verschijning rechtvaardigt? Antwoorden op deze vraag kunnen worden gevonden in de totnogtoe gepubliceerde delen in combinatie met ontwikkelingen in de historiografie, en in de opzet van het programma waarbinnen deze delen zijn ontstaan.

Historiografische ontwikkelingen

Aan het begin van de 19de eeuw kreeg het historisch onderzoek een nieuwe gedaante. Was het voorheen gericht geweest op het verschaffen van levenslessen, van voorbeelden uit het verleden die voor het heden hun betekenis hadden, nu werd het van die hoge roeping losgemaakt. In het voetspoor van de

Duitse geschiedschrijver Leopold von Ranke werd de studie van het verleden 'slechts' gekoppeld aan de vraag naar het hoe en het waarom. En gebaseerd op nieuw gezochte bronnen, die kritisch werden uitgegeven. Die bronnen werden vooral gevonden in de archieven van overheidsinstanties. De herkomst van deze bronnen gaf, ondanks een geweldige vooruitgang, aan het onderzoek tegelijkertijd een zekere eenzijdigheid: zulk onderzoek was vooral institutioneel en centralistisch-politiek van aard.

Hiertegen kwam in het begin van de 20ste eeuw wel reactie. Economische en, in het verlengde ervan, sociale geschiedenis tastten het monopolie van de politieke geschiedenis aan. Andere onderzoeksterreinen werden later ontdekt zoals, in de laatste decennien van de eeuw, de cultuur- en de mentaliteitsgeschiedenis. Bovendien bereikte in de eerste helft van de 20ste eeuw het doen van archivalisch onderzoek een verzadigingspunt, ook al waren bepaald niet alle overheidsarchieven uitputtend bestudeerd. Geschiedschrijvers bleven staan bij de reeds bekende stukken, interpreteerden deze wederom, anders, zonder er veel nieuw materiaal aan toe te voegen. Heftige discussies over interpretaties waren het gevolg.

Bovendien meenden sommige auteurs, dat het bronnenonderzoek zoveel nieuwe details had opgeleverd, dat de beschrijving van menig onderwerp het kenvermogen van de lezer te boven ging en afstotend begon te werken. Met name Jan Romein heeft in 1939 in zijn bekende oratie *Het vergruisde beeld* hierop sterk de nadruk gelegd. Zijn vrees was, dat de geschiedschrijving haar culturele functie – een begrijpelijk historische beeld voor de niet-specialistische lezer – zou verliezen.²

Een nieuwe generatie historici bracht hierin omstreeks 1960 weer een kentering teweeg. Dankzij de opkomst van nieuwe takken van wetenschap – de sociale wetenschappen onder meer – en vanuit een soort van generatiesentiment begonnen zij andere vragen te stellen. Vragen, die niet voldoende beantwoord konden worden aan de hand van het materiaal dat door hun voorgangers reeds zo veelvuldig was gebruikt.³

Dus zochten deze historici opnieuw de weg naar de bronnen. In jeugdige overmoed soms: “ik dacht voortaan dat belangrijke zaken in een beperkt aantal overzichtelijke dossiers voor de nieuwsgierige onderzoeker klaar stonden”, aldus de historicus Piet de Rooy achteraf. “Dat maakte archiefonderzoek leuk, omdat met weinig inspanning veel nieuws gevonden kon worden, je moest alleen een onderwerp verzinnen en het bijpassende dossier opzoeken in een romantisch vervallen gebouw”. En: “archiefonderzoek gaf een zeer aangenaam ambachtelijk gevoel: (...) je kwam terug met vuile handen, want geen fijner stof dan archiefstof”.⁴ Niets bleek minder waar. Menige onderzoeksvraag moest wel met andere, maar zeker niet minder gedetailleerde gegevens dan de bekende worden beantwoord. Dus bleef intensief zoeken links en rechts nodig, en kwam het bij menigeen tot een nog verder vergruizen van het beeld dan Romein had gevreesd.

De nieuwe vragen dreven de onderzoekers ook een andere kant uit. Vooral als ze geconcentreerd werden op langdurige processen of op breed in de samen-

leving levende fenomenen. Dan werd een zó arbeidsintensief en tijdrovend onderzoek vereist, dat één enkele onderzoeker, hoe noest hij ook werkte, het niet kon verrichten. Vooral als hij massa's seriële bronnen moest doornemen. Zo leidde deze tweede golf van 'terug naar de bronnen' tot de opkomst van collectief verricht onderzoek. Dit proces werd nog versneld door de grote voorliefde voor de universitaire werkgroep, een van de resultaten van de democratiseringsgolf van 1968. Zo ook door het voorbeeld van de bètawetenschappen, waar groepsonderzoek allang gebruikelijk was. En niet te vergeten door nieuwe financieringsmethodieken van subsidiegevers die, niet zelden beïnvloed door de exacte vakken, ook alfamensen rammelend met de geldbuidel tot collectief onderzoek wisten te bewegen.

Stellig biedt zulk onderzoek ook in alfaand het voordeel dat grote thema's ter hand kunnen worden genomen en over een lange periode of vanuit verschillende invalshoeken worden bestudeerd. Maar het welslagen van zulk onderzoek is afhankelijk van veel méér voorwaarden dan bij individuele studie. Het zal zowel inhoudelijk als organisatorisch zeer grondig moeten worden voorbereid en, eenmaal op gang gekomen, nauwgezet begeleid. De structuur van het gehele project dient bovenal doorzichtig te zijn, de algemene vraagstelling duidelijk, de gevolgde methodiek niet te ingewikkeld. Bovendien moeten aan het coöperatief vermogen van de deelnemers, zowel onderzoekers als begeleiders, hoge eisen worden gesteld.

Maar dan nóg. Het blijft de vraag of, ook al wordt aan al zulke voorwaarden voldaan, een essentieel element van het historisch onderzoek door zo'n collectief project niet grotelijks wordt beperkt, zo niet gesmoord: de persoonlijke inventiviteit of originaliteit van de onderzoeker.⁵

De constructie van een programma

In de Nederlandse historische wereld is in het begin van de jaren tachtig voor het eerst een groot projectgebonden onderzoek op touw gezet. De Stichting voor Historisch Onderzoek startte toen het programma 'Integrale Geschiedenis', waarin vergelijkend onderzoek werd verricht naar Groningse en Noordoost-Brabantse ontwikkelingen in de 19de eeuw. Toen dit programma zijn eindpunt naderde, besloot het bestuur van de SHO een nieuw onderzoeksprogramma te laten ontwerpen, nu betreffende cultuur en politiek van de Nederlandse Republiek in de 17de eeuw. Het programma diende te bestaan uit een aantal deelprojecten, waarvan de meerderheid zou worden uitgevoerd door aio/oio's, en een klein aantal door postdocs. Prof. dr A.Th. van Deursen (VU Amsterdam) en schrijver dezes werden aangezocht om hiervoor een plan te maken. Dit plan werd voorjaar 1990 in een boekwerk neergelegd, met een algemene, inhoudelijke inleiding en korte beschrijvingen van alle in dit kader beoogde deelprojecten.⁶ Nadat er nog enkele deelonderzoeken aan waren toegevoegd, bestond het programma uit 21 onderdelen waarvan bij elke der zeven Nederlandse universiteiten met een geschiedenisopleiding er drie werden ondergebracht. Terzelfdertijd voerde het SHO-bestuur overleg dat resulteerde in een ander,

grootschalig project over drie eeuwen Nederlandse cultuur in Europese context, geconcentreerd op vier ijkpunten: 1650, 1800, 1900 en 1950 – een programma waarin ook deelonderzoeken door aio/oio's en postdocs waren opgenomen.⁷

Eerste uitgangspunt bij het opbouwen van het programma over de Republiek was, dat de nadruk niet zou komen te liggen op de politiek, maar op de cultuur, die internationaal als het duidelijkste kenmerk van de Zeven Provinciën is beschouwd. Het politieke element, inclusief het institutionele, komt wel in alle deelprojecten aan de orde, maar dan impliciet, vooral als kader. Voor het welslagen van het hele programma was het vervolgens van groot belang, dat alle deelnemers de voornaamste, algemeen gehanteerde begrippen zouden gebruiken met eenzelfde inhoud.

Dit gold vanzelfsprekend vóór alles voor het begrip 'cultuur'. Grofweg kon worden gekozen uit twee betekenissen. De eerste is de al uit de 18de eeuw daterende betekenis, die in het Nederlands met 'beschaving', in het Engels met 'civilization', in het Frans met 'civilisation' wordt weergegeven. Daarmee worden manieren van denken, doen en voelen van een elite aangeduid, waardoor deze zich onderscheidt en ook wil onderscheiden van minder gecultiveerde mensen – een normatieve betekenis dus.⁸ De tweede ontwikkelde zich hieruit, vooral dankzij de antropologie, en duidde de verworvenheden aan waardoor de mens zich in het algemeen onderscheidt. Het gaat dan niet alleen om elitaire zaken als literatuur of wetenschap, maar ook om minder hoogdravende zoals spreektaal of techniek. Ofwel, om met de antropoloog E.B. Tylor te spreken, om "that complex whole which includes knowledge, belief, art, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society".⁹ De voorkeur ging uit naar de antropologische benadering. Die biedt immers de mogelijkheid, doen en denken van alle groepen van de samenleving, en niet alleen van de elite, in principe in de behandeling te betrekken. Zo kan een gedifferentieerd beeld van de cultuur van hoog naar laag worden verkregen, van patriciaat en gezeten burgerij, van middenklassen, loontrekkers en zelfs van proletariërs.

Hiernaast was het de vraag, hoe het begrip 'de Republiek' zou worden gehanteerd. Deze term is primair opgevat in ruimtelijke zin: samenvallend met het territorium van de zeven provinciën en de Generaliteitslanden. Gebieden juist daarbuiten, die cultureel in menig opzicht aansloten bij deze territoria, zouden dus geen specifiek voorwerp van studie worden. Wat overigens nog niet wil zeggen dat zij niet incidenteel in het onderzoek zouden kunnen worden opgenomen voor aanvullende gegevens. Zo kunnen gewoonten en bronnen uit Westfalen wel eens nodig zijn voor kennis van Oost-Nederlandse ontwikkelingen of situaties.

Dit ruimtelijke gebruik van de term 'de Republiek' had nog een andere consequentie. Het dwong de onderzoeker te beseffen, dat de statenbond der zeven uit méér gebieden bestond dan alleen het gewest Holland. En ook uit méér dan steden alleen, hoe geürbaniseerd de Verenigde Nederlanden ook waren. Dit leidde tot de logische conclusie, dat een Hollandocentrische benadering moest worden vermeden en dat ook de andere provinciën in de

bestudering worden betrokken. En dat waar mogelijk ook het platteland aan bod diende te komen. Evenals trouwens gebieden overzee, waar geleidelijk een vorm van Nederlands gezag werd gevestigd en Staatse onderdanen een zeker gewicht lieten gelden.

Bovendien moest, voordat de thema's van de deelprojecten konden worden vastgesteld, de toestand worden bepaald van de geschiedschrijving over de Republiek in de 17de eeuw en de beschikbaarheid van bronnenmateriaal in gedrukte en ongedrukte vorm. Daarom vond een historiografische sterkte-zwakte-analyse plaats. Leemten die werden gesignaleerd, kwamen in principe in aanmerking om opgevuld te worden. Daartegenover werden tal van studies opgespoord die, hoewel ongelijksoortig van opzet en kwaliteit, toch zo sterk waren dat ze geen aanvulling of vervanging behoeften. Hiernaast werd een rondgang gemaakt langs vele archieven om vast te stellen voor welke van de zwakke plekken er sterk bronnenmateriaal beschikbaar is. Dit had tot consequentie dat, bij gebrek aan voldoende bronnen, sommige potentiële onderwerpen afvielen.

Ten slotte leek het wenselijk, een aantal parallelle deelprojecten met een vergelijkbare thematiek te ontwerpen. Daardoor zouden de uitvoerders de mogelijkheid hebben, door overleg te komen tot onderling vergelijkbare resultaten. Resultaten ook, die in een samenvattende, afsluitende studie een algemeen geldend beeld voor de hele Republiek zouden kunnen opleveren. Gevaar van zo'n aanpak was ongetwijfeld, dat voor de individuele onderzoeker gemakkelijk een te nauw keurslijf zou worden gecreëerd. Er moest, met andere woorden, zoveel mogelijk ruimte binnen de afzonderlijke projecten overblijven voor persoonlijke invulling door de auteur.

Op basis van al deze afwegingen kon een keuze voor opbouw en inrichting van het programma worden gemaakt. Binnen de geografisch en sociaal zo sterk gevarieerde Republiek, was de conclusie, konden per groep, sociale laag of streek sterke culturele verschillen bestaan. Dat was natuurlijk niet onbekend, maar is totnogtoe in cultuurhistorische studies nog niet voldoende, en met betrekking tot het hele territorium der zeven gewesten nog niet evenwichtig onderbouwd, terug te vinden. Dus is gekozen voor het verrichten van studies naar doen en denken van zorgvuldig selecteerde groepen uit diverse bevolkingslagen, over alle gewesten gespreid. Al deze groepen worden bestudeerd op dezelfde algemene aspecten: hun status, hun materiële en hun immateriële cultuur.

De beoogde deelprojecten met vergelijkbare thematiek worden gekenmerkt door bestudering van verwante groepen op flinke afstand van elkaar. Bijvoorbeeld is een onderzoek naar de regenten van Rotterdam gepland naast één over die van Breda als stad in de Generaliteitslanden, en die van Arnhem in de oostelijke provincie Gelderland. Zo ook bleek studie mogelijk naar thuiswonende armen in Zwolle als Oost-Nederlandse stad naast die in het Hollandse Delft. Eveneens konden parallelle onderzoeken worden ontworpen naar de Nederlandse kolonisten in Zuid-Afrika en die in het Noord-Amerikaanse Nieuw-Nederland. Voor andere groepen bleek het opzetten van zulke koppels niet

nodig, omdat er elders reeds onderzoek naar was verricht. Zo bestaan er al studies over de Hollandse en Groningse adel,¹⁰ maar die van Overijssel moet hoognodig worden onderzocht. Zo ook is de plattelandscultuur van het Noord-Hollandse dorp Graft al intensief bestudeerd,¹¹ maar zou de vergelijking met die in de heerlijkheid Almelo wel eens tot wederzijdse verdieping kunnen leiden.

Eerste resultaten

In 1991 ging het programma van start. Drie onderzoekers werden aangesteld, achttien anderen volgden in de daarop volgende jaren. Thans zijn bijna alle contractperioden afgelopen – wat nog niet wil zeggen dat alle beoogde studies al gereed en verschenen zijn. Niet steeds bleek het mogelijk, bepaalde als koppels opgezette onderzoeken ook tegelijkertijd te doen beginnen, om optimale samenwerking tussen de auteurs te bereiken. Dat betekent, dat bij de acht tot nu toe verschenen boeken wel enkele pendanten te vinden zijn, maar ook andere die nog op het vergelijkbare deel wachten, en derde waarnaast geen pendant is geprogrammeerd.

Het eerst zagen twee studies het licht die handelen over Nederlanders in overzeese gebieden. Ad Biewenga beschrijft in *De Kaap de Goede Hoop. Een Nederlandse vestigingskolonie, 1680-1730* (Amsterdam 1999) de samenleving in het ambacht Stellenbosch. Een samenleving, ontstaan vanuit de activiteiten van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, waarin Nederlanders een eerste viool speelden, de bestuursstructuur opzetten naar vaderlands voorbeeld, zij het in verkleinde vorm, met een beperkter scala van ambten. Dat gold ook in de gereformeerde kerk. Normen en waarden waren al evenzeer meegenomen uit het vaderland, maar werden in de kleine, bovendien vrouwenarme gemeenschap niet steeds op eenzelfde manier gepraktiseerd. Europeanen uit andere landen, inheemsen en mensen uit Oost-Azië, hier gekomen met de VOC, pasten zich wel aan, maar niet volledig. Dat gold ook voor slaven die vooral na 1700 een groeiend deel van deze maatschappij uitmaakten. Zo ontstond een Nederlands gevoede, maar toch ook onder invloed van lokale omstandigheden gevormde samenleving. Daarvan maakten vrije inheemsen in de omgeving geen deel uit: zij stonden niet onder Staats gezag.

Voor Jaap Jacobs gold in zijn *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1999) de vraag, of ook in Noord-Amerika zo'n aangepaste samenleving is gegroeid. Een handelspost van de West-Indische Compagnie in het gebied bij de Hudson groeide uit tot een vestigingskolonie, waarin ook andere Europeanen dan Nederlanders voorkwamen, evenals slaven. Het percentage slaven was hier laag: hooguit 5 à 10%. Ook hier waren contacten met de inheemsen, de Indianen, die echter evenzeer als in Zuid-Afrika buiten de Nederlandse samenleving vielen. Maar het Nederlandse element lijkt hier sterker te zijn ontwikkeld, het culturele verschil met de Republiek kleiner dan in Stellenbosch. Zeker de gezagsverhoudingen in staat en kerk waren, zegt Jacobs, in 'Nieuw-Nederland meer Nederlands dan Nieuw'. Nadat dan ook, na een bestaan van maar veertig jaar, Nieuw-Nederland in 1664 onder Engels gezag was

komen te staan, bleken de Nederlandse instellingen en culturele gebruiken een hardnekkig en langdurig voortbestaan te hebben.

Het is duidelijk: er bestonden verschillen tussen beide vestigingskoloniën en de Republiek en ook tussen de twee gebieden onderling. Beide boeken geven daar op diepgaande wijze inzicht in. Maar een nauwkeurige vergelijking, ook met andere Staatse samenlevingen overzee en de daar geldende cultuur in ruime zin des woords, moet nog gemaakt worden.

Heel andere aspecten van de Noord-Nederlandse maatschappij, nu binnen de Lage Landen zelf, komen aan de orde in twee studies over de laagsten op de sociale ladder, de armen. Hilde van Wijngaarden beschrijft hen in *Overijssel in Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam 2000). En Ingrid van der Vlis richt de schijnwerper op Hollandse armen in *Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001). In beide boeken gaat het om mensen die in de archieven veel minder sporen hebben achtergelaten dan aanzienlijken en rijken, om mensen van wie dikwijls zelfs elke eigen schriftelijke nalatenschap ontbreekt. Wil men deze groep leren kennen, dan is men zeer afhankelijk van wat over haar wél in de archieven bewaard is, met name aan indirecte gegevens. In Delft, waar de stedelijke armenzorg sterk gecentraliseerd was, is dat wonderbaarlijk veel. Alle stadia van verzorging van mensen met materiële behoeften zijn er door de Kamer van Charitate angstvallig opgetekend, zodat tientallen meters systematisch opgebouwd archiefmateriaal met informatie per persoon aanwezig zijn. In Zwolle, waar eveneens centralisatie in de armenverzorging bestond, is zo'n archivalische rijkdom niet aanwezig. Desondanks is het mogelijk gebleken, betreffende de tweede helft van de 17de eeuw uit veel verspreider materiaal een beeld op te roepen.

Waarin deze twee boeken zich nadrukkelijk van andere studies over armen en armenverzorging onderscheiden is, dat zij niet handelen over die behoeftigen, die werden opgenomen in inrichtingen: in een gasthuis, een weeshuis of een oudeliedenhuus. Hier echter gaat het om de nauwelijks bestudeerde groep van 'huiszittenarmen': behoeftigen die in een eigen onderkomen verbleven of bij particulieren in de kost waren, uitbesteed waren. Zowel in Zwolle als in Delft kwamen onder deze mensen nog wel weer verschillen voor: sommigen waren incidenteel onder de armoedegrens geraakt, anderen – de meesten – verkeerden daar structureel onder.

De laatsten woonden in beide steden vooral bijeen in buurten die algemeen als arm bekend stonden, kwamen meermalen ook in volgende generaties niet omhoog, en waren daardoor van ouder op kind op steunverlening aangewezen. Onderling hadden zij eigen banden, een eigen netwerk. Zij huwden binnen dat netwerk, verleenden daarbinnen ook onderlinge bijstand, zoals burenhulp. Familie en vrienden waren voor hen een vorm van sociaal kapitaal. Hun cultuur was in al zijn eenvoud een afspiegeling van die van hogere groepen. Daarin kwamen evenzeer elementen voor van eergevoel en schaamte, zodat zij bijvoorbeeld hun schamele positie wilden verbloemen, maar ook vormen van hardheid wanneer zij verdiend geachte hulp niet kregen, of van grofheid, brutaliteit,

zoniet criminaliteit. Van hen werd, als dat maar enigszins kon, arbeidzaamheid verwacht. In beide steden werd de hoogte van hun uitkering bepaald in overeenstemming met het gezinsinkomen, ingebracht door man, vrouw én kinderen. Die uitkering was aanvullend, in principe nooit volledig, tenzij invaliditeit dat noodzakelijk maakte. In grote lijnen was het systeem van bedeling in Delft en Zwolle dan ook gelijk, zij het dat het lijkt alsof de Zwolse armenmeesters minder dan hun Delftse collega's hechtten aan onderwijs voor armenkinderen en zij de kinderen, al vanaf vijf jaar, veeleer bekeken als verdieners van een deel van het gezinsinkomen.

Niet alleen armen vormden onderdeel van sociale eenheden zoals de buurt waarin zij woonden – ook andere groepen van de samenleving deden dat. Gabriëlle Dorren beschrijft een aantal van zulke eenheden in haar studie *Eenheid in verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001). In het 17de-eeuwse Haarlem komen we opnieuw het verschijnsel 'buurt' tegen, evenals trouwens in Delft. In deze Hollandse steden had dit verschijnsel echter een veel formelere vorm dan in Zwolle, naar het lijkt. De buurt was het laagste segment waarin de samenleving was opgedeeld: zij omvatte slechts enkele tientallen huizen, gelegen aan maar een paar straten of stegen. Maar wél was zij voorzien van eigen bestuur, waarover het stadsbestuur gezag liet gelden. Hiér werden de kleinste conflicten opgelost, niet voor de schepensbank; hiér was de sociale controle basis van de handhaving van orde en rust; hiér ook was zorg voor arme medebewoners onofficieel deel van de aandacht voor elkaar. Zulke zorg werd trouwens ook, eveneens los van de officiële armenverzorging, verstrekt door de gilden, waarin Haarlemmers primair op basis van hun beroep samenwerkten. Voorts waren daar de kerken – in Haarlem vooral de grote gereformeerde, katholieke en doopsgezinde gemeenschappen – waar hoog en laag geborgenheid vonden. En de schutterijen, waarin in principe iedere mannelijke stedeling van enig sociaal niveau zijn aandeel aan handhaving van rust en veiligheid binnen de muren moest leveren. Bovendien kon wie dat wilde gelijkgestemden vinden binnen de rederijderskamers. De Spaarnestad vormde dus niet een samenstel van anonieme inwoners, maar een samenleving met allerlei, elkaar ten dele overlappende sociale verbanden. In welke mate dit in andere steden ook het geval was, zou onder meer kunnen blijken uit de nog te verschijnen correlerende studie over de burgers van Leeuwarden.

Binnen alle groepen die totnogtoe aan de orde kwamen, hadden in het algemeen mannen de leiding, zeker formeel, terwijl vrouwen in een positie verkeerden die daaraan min of meer was gerelateerd. Die positie hing onder meer af van de burgerlijke status van de vrouw: was zij (nog) ongehuwd, gehuwd, of gehuwd geweest – in het laatste geval meestal weduwe? Over de positie van de vrouw in de Republiek, zowel in sociale als formele zin, bestaat nog veel onduidelijkheid, over die van weduwen was nog geen diepgaande studie geschreven, terwijl in omliggende landen al veel publicaties daaraan zijn gewijd. Van deze achterstand is nu een belangrijk deel weggenomen dankzij *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001), geschreven door Ariadne Schmidt.

Voor dit onderzoek is het omvangrijke en gedetailleerde stadsarchief van Leiden bestudeerd. De vele gegevens daaruit laten ons de weduwen zien na de dood van hun man, in hun van het ene moment op het andere veranderde situatie. Om te beginnen viel voor de meesten van hen nu de economische basis onder hun bestaan weg. Daardoor werd niet alleen hun materiële toestand uiterst precair, maar ook het behoud van hun eer en reputatie, die nu eenmaal ten dele gekoppeld waren aan de materiële situatie, aan het beroep en inkomen van de man. In de Leidse samenleving werd behoud daarvan gewenst geacht, niet alleen voor de weduwe zelf, maar ook voor haar gezin. Juist dat gezin stond in de opvattingen centraal: dat moest ook in zijn gebroken situatie kunnen voortbestaan. Daarom werd door de stadsbestuurders de nodige soepelheid betracht waar het economische activiteit van weduwen betreft. Zij werden in staat gesteld, een handwerk in loondienst uit te oefenen of, als hun man een eigen zaak had gehad, deze voort te zetten – zij het onder leiding van de meesterknecht – en lid te worden van het gilde. Zo overbrugde de weduwe de tijd totdat haar zoon kon opvolgen, wat overigens niet betekende dat zij dan uit de firma moest verdwijnen.

Het optreden in zo'n rol vergde een flinke mate van juridische zelfstandigheid. Ook die verwierven weduwen direct met de dood van hun man. Zij werden handelingsbekwaam. Als zij zich soms terzijde lieten staan door een voogd, dan was dat uit eigen vrije keuze. Ook voor de opvoeding van de kinderen mochten zij zelf de voogdij waarnemen, zij het met een toezienend voogd op de achtergrond. En erfrechtelijk verschilde hun positie niet wezenlijk van die van een man die weduwnaar werd. In Leiden gold erfrecht volgens een plakkaat van de Staten uit 1599. Daarin werd uitgegaan van gemeenschap van goederen binnen het huwelijk, en dus van vererving op de langstlevende ouder en de kinderen. Deze ouder kreeg uiteindelijk de helft, de andere helft werd gelijkelijk tussen de kinderen verdeeld – tenzij anders werd beschikt bij huwelijkscontract of testament. De algemene regel bood de weduwe de mogelijkheid, toch nog een redelijke status op te houden. Was zij eigenaresse van de zaak van haar man, dan was zij zelfs dikwijls een niet onaantrekkelijke kandidate voor een tweede huwelijk. Dit leidt tot de opmerkelijke conclusie, dat in de middenlagen van de Leidse samenleving minder vrouwen voorkwamen die langdurig weduwe waren dan op de hoogste en laagste niveaus. Immers: onder rijken kon de familie gemakkelijk invloed uitoefenen op huwelijken en het bijeenhouden van goederen, terwijl onder armen juist te weinig materiële inbreng prohibitief voor hertrouwen kon zijn.

Dit zijn belangwekkende gegevens. Maar de algemeengeldigheid ervan zal nog door andere, vergelijkbare onderzoeken moeten worden vastgesteld, onderzoeken die niet zijn opgenomen in het programma. Bijvoorbeeld gold niet overal in Holland het plakkaatrecht van 1599 betreffende het vererven, zodat daar méér van een erfenis naar andere verwanten zou moeten gaan dan in Leiden. En in oostelijke provincies stond niet het kerngezin centraal, zoals in Holland, maar de familie van al gauw drie generaties, met alweer andere regels en normen voor gezagsverhoudingen en erfenissen.

Ging het in al deze studies om mensen, levend binnen de verschillende lagen van de bevolking, in andere komen groepen aan de orde die er wat terzijde van staan, of erboven. Luuc Kooijmans schreef *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000). Dit boek handelt over het leven van de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664), die recentelijk vooral dankzij de uitgave van zijn dagboeken nogal in de aandacht is gekomen.¹² Maar toch is het geen biografie in de gebruikelijke betekenis.

Kooijmans beschrijft deze ambtsdrager als onderdeel van de groepen waarvan hij deel uitmaakte. In de eerste plaats binnen zijn gewesten, Friesland vooral, tussen degenen die in het hart van de provinciale politiek opereerden, en overleggend met hem. Hij zet Willem Frederik bovendien neer binnen diens hofhouding. Deze was enerzijds zijn particuliere entourage, zijn eigen huishouding, maar anderzijds ook zijn openbare kantoor, waar hij samen met zijn staf naar buiten toe zijn taken verrichtte en waar mensen uit de buitenwereld hemzelf konden treffen, rechtstreeks of via een van zijn medewerkers. Zijn hof, met andere woorden, was de schakel tussen de vorstelijk aandoende stadhouder en de samenleving. Ook al was dat hof maar klein: in zijn eerste ambtsjaren telde het slechts zo'n dertig personeelsleden. Maar na 1652, toen Willem Frederik trouwde met Albertine Agnes van Oranje-Nassau, tweede dochter van stadhouder Frederik Hendrik en Amalia van Solms-Braunfels, nam dat aantal flink toe. Niettemin bleef ook toen de omvang ervan ver beneden die van het hof van de Oranjes in Den Haag – dat ongeveer 250 dienaren telde en ook de tussenfunctie tussen stadhouder en samenleving vervulde.¹³

Ook aan dát hof was Willem Frederik dikwijls aanwezig. In zijn eerste ambtsjaren beleefde de Republiek nog de allerlaatste fase van de Tachtigjarige Oorlog. Vanaf het Haagse hof vertrok Frederik Hendrik jaarlijks naar het slagveld, met onder meer Willem Frederik in zijn gevolg. Nu ineens ziet de lezer de in Friesland aanzienlijke Nassau-Dietz in een heel ander licht: aan het veel grotere Oranjehof was hij cliënt van de nu eenmaal aanzienlijkere en rijkere verwant. Een verwant die ook voor hem op menig moment zijn patroon was.

Zo komen wij via deze weg, ten slotte, uit bij de prinsen van Oranje die dankzij hun grote aantal functies en hun aanzien steeds meer een centrale plaats in de Republiek voor zich gingen reserveren, bij de Friese Nassaus en de hofhoudingen van beide verwante families. Een centrale positie in de Zeven Provinciën werd eveneens ingenomen door een aantal colleges waarin de gewesten met elkaar samenwerkten. colleges die met elkaar de Generaliteit werden genoemd: de Staten-Generaal en de Raad van State vooral. Nauwelijks minder centraal opereerden terzelfdertijd overigens de Staten van het gewest Holland, dankzij de overheersende rol van deze grootste en rijkste provincie. Al deze colleges zetelden aan het Haagse Binnenhof, waar ook de Oranjes hun ambtswoning hadden. Achter deze bestuursorganen stond, zeer in de schaduw, een ambtelijk apparaat. Dit onderging in de 17de eeuw weliswaar enige uitbreiding, maar was niettemin slechts beperkt van omvang. Over de ontwikkeling van de Haagse bureaucratie, over precieze werkwijze van de Haagse ambtenaren en over hun invloed is totnogtoe nauwelijks iets bekend. Aspecten

hiervan zijn nu onderzocht en beschreven door Paul Knevel in *Het Haagse Bureau, 17de-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001).

De auteur geeft hier geen beschouwing en analyse van het ambtelijke apparaat in bestuurskundige trant, maar gunt de lezer in allerlei opzichten een gedetailleerde blik op het doen en laten van de bekleders van de functies. Hij laat in de eerste plaats hoge ambtenaren – onder wie raadpensionarissen van Holland, thesauriers-generaal, griffiers van de Staten-Generaal – zien in hun carrièreverloop, waarin in niet onbelangrijke mate familiebanden en patronage een rol speelden. Aanstelling van zonen in het ambt van de vader, huwen binnen een dikwijls toch beperkte ambtelijke toplaag, aanbeveling van vrienden of verwanten in vrijkomende of reeds vacante functies waren daarbij gebruikelijke middelen. Sommigen slaagden er zelfs in, van onbeduidende klerk tot topambtenaar op te klimmen. Voor de meeste klerken lag het plafond echter lager en daarmee natuurlijk ook hun financiële vermogen. Zij moesten het hebben van beperkte salarissen, verhoogd met extra inkomsten door het maken van afschriften van staatsstukken voor particulieren. Menige klerk deed dat op een formeel toegestane manier, waarbij beroepstrots en hoog gehouden moraal de grenzen bepaalden. Maar anderen gingen in het geniep veel verder en overschreden, bijvoorbeeld door het kopiëren van geheime staatsstukken en zelfs het opzetten van een eigen nieuwsdienst, de drempel van wat in die tijd corruptie werd geacht. Dat dit ook in de hoogste regionen voorkwam laat Knevel de lezer zien aan de loopbaan van de griffier Cornelis Musch, die niet alleen in zijn eigen tijd, en zeker in het roddelzieke Den Haag, maar ook in de geschiedschrijving toch al is blijven voortleven als het toonbeeld van ambtsmisbruik en omkoopbaarheid. En die het tegendeel was van de onomkoopbare raadpensionaris Johan de Witt. Overigens deinsde toch ook De Witt er niet voor terug om door middel van invloed en overredingskracht op allerlei belangrijke posten politieke vrienden benoemd te krijgen.

Met deze op de personen gerichte benadering brengt de auteur stellig de beroepsgroep beeldend over het voetlicht. Tegelijk geeft hij echter aan, dat naar het functioneren van het ambtelijke apparaat en naar de invloed ervan op de politiek nog zeer veel onderzoek verricht moet worden.

Slot

Deze tot nu toe verschenen delen van de serie geven een wat willekeurige indruk. Dat is niet zo verbazingwekkend, zolang een serie nog in opbouw is. Maar ook als alle geplande delen zijn gepubliceerd, zal de reeks voor het oog geen coherent geheel vormen. Dat was bij de planning ook niet bedoeld. Gestreefd is, zoals hiervoor gezegd, naar het opvullen van lacunes binnen een terrein, waarop al zeer veel werk is verricht. Het gaat in deze serie om aanvullen, om toevoegen, om vernieuwen. En het, naast de bestaande literatuur, aandragen van bouwstenen voor een synthetische, verbredende en verdiepende studie over de cultuur van de Republiek in de 17de eeuw, waarmee het

programma zal worden afgesloten. Dit wil overigens niet zeggen, dat niet ieder boek in de serie een op zichzelf staande studie zou zijn.

Aan het boekwerk waarin Van Deursen en schrijver dezes ooit de opzet van het programma presenteerden, ligt een flinke hoeveelheid scepsis ten aanzien van het groepsgewijs onderzoek ten grondslag. “Wetenschapsbeoefening moet zich bevrijden van haar spontaneïteit. (...) Modern wetenschapsbeleid wijdt zijn zorg niet in de eerste plaats aan alles wat groeit en bloeit. Het wil zelf planten, het liefst bij hele perken tegelijk”.¹⁴ Zo ook in dit geval. Zo’n sceptische houding kan de uiting zijn van een negatieve of zwartgallige geest. Zij kan ook een gezond uitgangspunt vormen voor een planning waarin aan iedere onderzoeker toch voldoende ruimte wordt gelaten voor eigen benadering van zijn onderwerp, voor eigen vinding. Het is aan de lezer om vast te stellen of in de afzonderlijke, hier besproken studies werkelijk vernieuwing en originaliteit te vinden zijn.

Noten

- 1 Zie voor de laatste onder andere: S. Groenveld, 'Kijken met andermans ogen. Angelsaksische historici over de Nederlandse Gouden Eeuw'. In: *Neerlandica Extra Muros* 55 (1990) 49-62.
- 2 J. Romein, *Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze opstand*. Haarlem 1939.
- 3 G. de Bruin, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw'. In: W.W. Mijnhart (ed.), *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie na 1945* (Utrecht/Antwerpen 1963) 83-117.
- 4 P. de Rooy, 'Sirenezangen uit het archief'. In: *De Gids* 152,1 (1989) 49-56.
- 5 Op basis van deze redenering is het af te keuren, dat het Gebiedsbestuur Geesteswetenschappen van NWO heeft besloten, ingaande 2002 alleen nog in groepsverband verricht promotie-onderzoek te subsidiëren en niet langer jonge doctorandi met een eigen studieobject als onderzoeker in opleiding (OIO) aan te stellen. De aandacht, zo blijkt, verlegt zich steeds meer naar postdocs. Maar die kunnen pas aantreden nadat zij eerst hun promotie achter de rug hebben – terwijl het aantal wegen naar de promotie sterk is beperkt...
- 6 A.Th. van Deursen en S. Groenveld, *Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw. Een onderzoeksprogramma*. 's-Gravenhage 1990.
- 7 *Prioriteitsprogramma De Nederlandse Cultuur in Europese Context*. 's-Gravenhage 1989-1990.
- 8 Goudsblom (1987, 4e druk), geciteerd in *Prioriteitsprogramma De Nederlandse Cultuur*. Supplement, 3-4.
- 9 E.B. Tylor, *Primitive culture*. 1871. Geciteerd in: *Oriëntatiecursus cultuurwetenschappen. Twee culturen: de Republiek en Java*. Deel I (Heerlen 1984) 75.
- 10 H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. 's-Gravenhage 1984. S. Groenveld, 'Terug naar Wassenaar. De stijging van de Duvenvoirdes (1523-1665)'. In: H. Brokken (ed.), *Heren van stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer 2001) 82-152. H. Feenstra, *De bloeitijd van de Ommelander adel 1600-1800*. Groningen 1981. Dez., *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, Jonkers en Eigenerfden van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw*. Groningen 1988.
- 11 A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1994.
- 12 J. Visser (ed.), *Gloria Parendi. Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654*. 's-Gravenhage 1995.
- 13 M.-A. Delen, *Hof en hofcultuur rondom Willem van Oranje (1533-1584)*. Amsterdam 2001. K. Zandvliet, 'Het hof van een dienaar met vorstelijke allure'. In: K. Zandvliet (ed.), *Maurits, prins van Oranje. Catalogus Rijksmuseum* (Amsterdam/Zwolle 2000) 36-63. O. Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? *Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert*. Munster 1997.
- 14 Van Deursen en Groenveld, *Cultuurgeschiedenis*, 4.

..... *Het pandemonium Bosch
in Boijmans*

Op een gure najaarsdag in 1967 pruttelden wij met onze Volkswagen kever over eindeloze provinciale wegen – het is nu ondenkbaar, maar de meeste vierbaans snelwegen waren toen nog niet aangelegd – van Voorschoten naar 's-Hertogenbosch. Het doel van dit, voor ons tamelijk ongewone, familie-uitstapje was de Jeroen Bosch-tentoonstelling die toen werd gehouden in het Noord-Brabants Museum. Ik vermoed dat mijn vader deze wereldreis ondernam vanwege zijn fascinatie voor de jeugdcultuur in de jaren zestig. Rebellerende jongeren hadden Jeroen Bosch toen omarmd als een soort cultfiguur, omdat ze in hem een verwante geest uit een ver verleden zagen, die een droomwereld wist op te roepen, die goed paste in hun eigen psychedelische visioenen. De posters van *De Tuin der Lusten* gingen in de museumwinkel als warme broodjes over de toonbank en ze moeten nog tot in lengte van dagen menig studentenkamer hebben opgeluisterd. Gehuld in walmen van zoete rook met het sonore stemgeluid van Boudewijn de Groot op de achtergrond – die het circus van Jeroen Bosch in een stoet voorgoed de bergen in zong – werd met de gevestigde orde afgerekend. Men meende bij Bosch de uitdrukking van het beestachtige in de mens te zien en het cultuurpessimisme dat de generatie van na de Tweede Wereldoorlog als een loden last om de nek hing.

Het was trouwens niet de eerste keer dat er sprake was van een soort Bosch-revival. Hoewel hij zelf al snel na zijn dood werd vergeten, heeft men zijn werk gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw veelvuldig gekopieerd en geparafraseerd: een tamelijk grote groep epigonen riep in schilderijen de wereld van monsters en demonen op, maar miste de zeggingskracht van het grote voorbeeld. Rond het midden van de zestiende eeuw beleefde deze herwaardering een hoogtepunt in de prenten en schilderijen die Pieter Brueghel maakte, geïnspireerd door Jeroen Bosch. Ook toen lijken deze duivelse fantasieën een expressie te zijn geweest van de bedreigingen en de onzekerheden van een tijd die werd beheerst door oorlogen en religieuze twisten.

Bijna 35 jaar na die barre tocht naar het Brabantse Land, in het najaar van 2001, werd er opnieuw een grote tentoonstelling aan Bosch gewijd, ditmaal in Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam. Het museum bezit zelf enkele topstukken van de meester – bijvoorbeeld *De Marskramer* en *De Heilige*

Christophorus – die men met bruiklenen uit talloze musea en enkele privé-collecties aanvulde tot een overzicht. De tentoonstelling beoogde overigens meer te zijn dan alleen een schilderijen-expositie; men wilde namelijk ook een beeld geven van de cultuur omstreeks 1500. Bovendien stelden de organisatoren zich ten doel om een indruk te geven van de manier waarop Bosch kunstenaars door de eeuwen heen heeft geïnspireerd. Als we de inleiding van de catalogus mogen geloven, weet Bosch met zijn fantasieën ruimte en tijd te overschrijden en is zijn kunst zowel aantrekkelijk voor de doorgewinterde kunstliefhebber als voor mensen die vrijwel nooit in een museum komen. Met andere woorden: de tentoonstelling was niet alleen bedoeld voor wie volledig was ingelezen in de materie, maar ook voor een breed publiek, voor jong en oud.

Na Bosch' dood werd zijn werk een zeldzaam en veelgevraagd artikel. Authentieke schilderijen zijn sindsdien – niet altijd even oordeelkundig – gerestaureerd of tot vervelens toe gekopieerd. Een gevolg hiervan, dat tot op de dag van vandaag wordt gevoeld, is dat veel werk van Bosch uitsluitend via (slechte) kopieën bekend is. Het opmerkelijke is echter dat dit kunsthistorici lange tijd niet of nauwelijks lijkt te hebben geïnteresseerd. Bosch was een van de weinige kunstenaars voor wie gold dat men het *wat* belangrijker vond dan het *hoe*: men keek vroeger vooral graag naar de beelden, maar eigenlijk nauwelijks naar de manier waarop ze waren geschilderd.

Naast het *wat* was er in de Rotterdamse tentoonstelling ook uitdrukkelijk plaats voor het *hoe* en eveneens voor het *wie*. Een belangrijke doelstelling van de organisatoren blijkt te zijn geweest om Bosch zo goed mogelijk in zijn tijd te plaatsen, niet alleen door voorwerpen uit de late Middeleeuwen te tonen, maar ook door nieuw archiefonderzoek te doen, waarvan de vrucht in de catalogus werd gepubliceerd. Daaruit kwam onder meer naar voren, dat Bosch een telg was uit een schildersfamilie, zodat het aannemelijk is dat de meeste van 'zijn' werken in het atelier tot stand kwamen in samenwerking met andere familieleden. Vanaf circa 1500 was de roem van Bosch echter zo groot dat hij zijn schilderijen begon te signeren – men kan eigenlijk beter zeggen merken – om de klant een waarborg van authenticiteit te bieden.

Het wat

Uit de omvangrijke Bosch-literatuur blijkt dat kunsthistorici het over de algemene betekenis van zijn panelen nog wel eens kunnen worden. Er is bijvoorbeeld overeenstemming over het feit dat *De Verloren Zoon* uit Rotterdam nu *De Marskramer* moet gaan heten en dat Bosch zelf het begrip *Tuin der Lusten* nooit kan hebben gekend. De echte problemen ontstaan wanneer men alle details op deze schilderijen probeert te interpreteren. Daartoe is in de meeste gevallen een synthese nodig van onderzoek naar de contemporaine taal, volkswijsheden, folklore, theologie, literatuur, astrologie en zelfs ornithologie en botanica. Er zijn maar weinig auteurs die kunnen bogen op voldoende kennis

van al deze onderwerpen. In de praktijk heeft men vanuit diverse geïsoleerde vakgebieden getracht Bosch' werk een duiding te geven en daarbij werden maar al te vaak de historische feiten over het hoofd gezien. Tot een bevredigende synthese kwam het in ieder geval nooit. Iemand als Bax putte zich, vanuit zijn kennis van folklore en spreekwoorden, uit in duidingen die weinig oog hebben voor de kunsthistorische aspecten van het werk. Fraenger kwam met gedurfde verklaringen vanuit de historische misvatting dat Bosch lid zou zijn geweest van een ketterse sekte, waarin vrije liefde en drugsgebruik hoogtij vierden, en De Tolnay's diepgaande studie is kunsthistorisch weliswaar interessant, maar geeft maar bitter weinig informatie over de functie van de panelen of de betekenis die de beelden kunnen hebben gehad voor de eigenaars ervan. Tot een bevredigende synthese en een eenduidig beeld is het ook niet gekomen in de catalogus bij de tentoonstelling in Boijmans en de bijbehorende bundel met twintig wetenschappelijke essays.

Het wie

De uitleg die door een leger van auteurs aan de schilderijen van Bosch is gegeven, maakt deze soms nog cryptischer dan ze wellicht bedoeld zijn geweest. Men vergat nog wel eens dat Bosch nooit de intentie kan hebben gehad om met zijn schilderijen op een verhullende wijze uitdrukking te geven aan zijn fantasieën en droombeelden. Het oeuvre bestaat voor een groot deel uit drieliuken of wat daar nu nog van over is.¹ Deze moeten allemaal op een bepaalde manier een functie hebben gehad binnen het godsdienstige leven aan het einde van de Middeleeuwen. Het is bij de bestudering van de laatmiddeleeuwse schilderkunst in de eerste plaats belangrijk om te kijken naar die functie voor het specifieke publiek ten behoeve waarvan ze zijn gemaakt. Vervolgens zal men inzicht moeten krijgen in de achtergrond en het wereldbeeld van dat publiek. Voor zo'n drieliuk (triptiek) werd een opdracht gegeven en degene die dat deed, behield een forse vinger in de pap bij het uitwerken van het thema. Het was dus onmogelijk voor Bosch om zijn fantasie de vrije loop te laten en beelden te creëren die buiten de voor de opdrachtgever herkenbare beeldtraditie vielen. Een opvallend aspect van veel van Bosch' schilderijen is echter wel, dat ze vaak aanvankelijk voor een kerkelijke omgeving werden gemaakt, maar dat ze daaruit – soms al tijdens het leven van de meester zelf – werden verwijderd om vervolgens door particulieren te worden aangekocht. Bosch lijkt eigenlijk in de eerste plaats de aandacht te hebben getrokken van leken.

Vanuit de functie die de schilderkunst rond 1500 in de Nederlanden had, was de herkenbaarheid van een voorstelling een van de belangrijkste aspecten. Het boeiende bij Bosch is dat men weliswaar voorbeelden kan vinden voor de beelden die hij gebruikte, maar dat hij altijd veel verder gaat dan zijn voorgangers en tijdgenoten. In de kerk wilde men graag het verhaal vertellen van hoop en verlossing, terwijl de schilderijen van Bosch alleen spreken van hel en verdoemenis. Wellicht werd dit toch niet als passend ervaren in relatie tot de heilsboodschap die de kerk wilde uitdragen.

Wat voor wie?

Op het oog lijken de Nederlanden omstreeks 1500 te worden beheerst door bijna schizofrene contrasten, bijvoorbeeld tussen het ridderlijke ideaal en de gruwelijke werkelijkheid van oorlogen, tussen de rijkdom en prachtlievendheid aan het Bourgondische hof en de armoede van de bevolking, tussen intense individuele devotie en de min of meer routineuze religieuze handelingen in de kerk. Bosch' kijk op mens en wereld was uiterst pessimistisch. Hij meende dat de samenleving doordrongen was van dwaasheid, verblinding, ontucht, losbandigheid, hebzucht en bedrog. Voor deze door en door verdorven mensheid was geen barmhartigheid meer mogelijk. Van dit soort doemdenken is rond 1500 ook wel iets terug te vinden bij enkele vroege humanisten. In hun ogen leek de duivel alom aanwezig te zijn in een wereld waarin de mensheid wanhopig poogde zijn zielenheil te redden in het aangezicht van de dood door oorlog of ziekte, maar daarin nooit slaagde vanwege de aardse verlokkingen die zich bedrieglijk onschuldig konden voordoen. Vanwege haar vrijwel onbeheersbare aard werd de stoffelijke wereld in zichzelf als gevaarlijk beschouwd. Zoals we bij Bosch kunnen zien, werden zondigheid en dwaasheid bij voorkeur gekoppeld aan lieden uit de onderste sociale lagen en de zelfkant van de samenleving. In de gegoede klassen was men zeer gevoelig voor het idee dat de door God gegeven ordening in gevaar werd gebracht als de mens alleen zijn instincten volgde. Er werd een soort neo-stoïcijnse levensinstelling gepropageerd van zelfbeheersing om aan de zondige lichamelijke impulsen, luiheid en verkwisting te ontkomen. Door het voorbeeld van Christus te volgen kon men zich van het kwaad losmaken, maar ook kluizenaars belichaamden de standvastigheid, het geduld en het verlangen om zich uit de zondige wereld terug te trekken. Bosch' opdrachtgevers moeten worden gezocht onder lieden die deze levensvisie hadden, dus bij gewone burgers die, net als Bosch zelf, streefden naar een verdieping van hun individuele religieuze leven door zich af te keren van de verlokkingen van het zintuigelijke. Zo 'gewoon' waren die opdrachtgevers van Bosch trouwens ook weer niet. Uit bronnen is bijvoorbeeld bekend dat Philips de Schone hem in 1504 de opdracht gaf voor een *Laatste Oordeel*.

Bronnenonderzoek bracht een aantal nieuwe feiten aan het licht over Bosch zelf, maar ook over de opdrachtgevers. Daardoor konden de schrijvers van de catalogus iets meer inzicht geven in de functie die deze schilderijen aan het begin van de zestiende eeuw hebben gehad. Ze geven echter zelf toe dat er pas een begin is gemaakt en dat juist dit belangrijke aspect van het werk van Bosch nog veel diepgaander moet worden onderzocht.

Er is overigens weinig raadselachtigs aan de schilderijen met onderwerpen uit het dagelijks leven, zoals *De Keisnijder* of *De Goochelaar*. Onomwonden worden daarin de menselijke zwakheden, domheid en bedrog gepresenteerd. Eigenlijk bevatten alleen de triptieken zoals de *Tuin der Lusten* – het mocht het Prado in Madrid niet verlaten omdat het paneel te kwetsbaar is en bovendien te kostbaar om het nog te verzekeren – een schat aan onontwarbare raadsels. Lezen en kijken, woord en beeld, het lijken zaken te zijn die niet of nauwelijks met elkaar

kunnen worden verenigd, hoewel talloze traktaatschrijvers geprobeerd hebben een poëtica voor de beeldende kunst op te stellen. Bosch wist als geen ander zeer individuele en nog steeds herkenbare beelden te creëren om er talige zaken mee uit te drukken, een beeldtaal dus in de letterlijke zin van het woord. Het is voor ons nu echter wel een vreemde taal die, zoals wij allemaal uit ervaring weten, niet zonder diepgaande studie begrepen wordt door mensen die, vele eeuwen later, een andere moedertaal spreken. Gedurende de vijf eeuwen die ons scheiden van Jeroen Bosch hebben zeer veel zaken hun oorspronkelijke betekenis verloren. Dit maakt de ontrafeling van de vaak raadselachtige Boschtaferelen een lastige bezigheid. Het is daarom in de samenstellers van de Bosch-tentoonstelling in Museum Boijmans van Beuningen te prijzen, dat zij sommige van die raadsels trachten te ontwarren door de voorwerpen te tonen die op de schilderijen zijn uitgebeeld. Jammer alleen, dat die relatie door de gebrekkige bijschriften vaak niet uit de verf kwam; om ter plekke te kunnen begrijpen waarom men bepaalde voorwerpen toonde, moest de catalogus eerst zeer grondig worden gelezen.

Het hoe

Van heinde en verre waren in Rotterdam zo'n twintig schilderijen bijeengebracht waarvan thans wordt aangenomen dat ze ook echt door Bosch zijn vervaardigd. Hierdoor was het mogelijk om goed te bestuderen hoe de meester te werk ging. Hij heeft de verf soms zo flinterdun opgebracht dat grond, ondertekening en zelfs de nerf van het houten paneel zichtbaar zijn. Die ondergrond van roze-achtig krijt en de structuur van het hout worden bewust door Bosch gebruikt om in het landschap en in de kleding van de figuren bepaalde effecten te bereiken. Op de achtergrond zijn vormen met enkele penseelstreken zeer schetsmatig weergegeven.

Bosch wordt vaak gezien als een schilder van hel en verdoemenis en daarom is het des te opvallender dat licht en kleur zo'n belangrijke rol spelen in zijn werk. Dat is vooral te zien in de landschappen die baden in het frisse licht van de ochtendzons; het is schokkend om in zo'n lyrisch geschilderde, lommerrijke omgeving monsters te zien rondkruipen. Bosch weet dit sprankelend effect te bereiken met behulp van kleine kloddertjes of draadjes witte verf die bedauwde struiken, parelend water, een scherp oplichtend koord aan een jak, of de weerschijn op het lemmet van een mes suggereren. De mens is bij Bosch een schriel wezen, maar vruchten, bloemen, vogels en andere dieren zijn een en al kleurige stoffelijkheid.

De ondertekeningen die her en der door de dunne verflagen heen schemeren, maken duidelijk dat Bosch zo'n opzet voor het schilderij niet als een laatste definitieve versie beschouwde, maar dat hij tijdens het schilderen nog zeer veel fundamentele veranderingen aanbracht. Het is dit zichtbare creatieve proces dat ertoe heeft bijgedragen dat Bosch door de eeuwen heen nooit helemaal vergeten werd. Later hebben kunstenaars en verzamelaars er altijd wel iets in kunnen terugvinden dat paste binnen de smaak en belangstelling van

hun eigen tijd. Een aardige zijlijn van de tentoonstelling in Rotterdam was dat dit ‘Nachleben’ van Bosch ook wordt getoond, in het bijzonder hoe zestiende- en twintigste-eeuwse kunstenaars hem als inspiratiebron hebben gebruikt.

Een tamelijk groot aantal schilderijen dat al in 1967 in 's-Hertogenbosch te zien was, nam in Rotterdam ook weer een prominente plaats in. De tijd heeft in die bijna 35 jaar echter zeker niet stilgestaan en de schilderijen zijn nu op een geheel andere wijze benaderd en onderzocht dan toen. In de eerste plaats zijn de mogelijkheden van het natuurwetenschappelijke onderzoek in de jaren die ons van die eerste tentoonstelling scheidten, enorm toegenomen. Voor deze expositie is een aantal schilderijen gerestaureerd en dit maakte diepgaand dendrologisch onderzoek mogelijk naar de ouderdom van de panelen. Daardoor kan men nu beter dan voorheen Bosch' eigen schilderijen onderscheiden van kopieën. Bovendien is het nu gemakkelijker om ze te dateren of te periodiseren, zodat men meer inzicht krijgt in de ontwikkelingen die de meester heeft doorgemaakt. Spijtig genoeg voor Museum Boijmans zelf bleek uit dit onderzoek dat de *Christophorus*, waar men zo trots op is, werd geschilderd op een manier die op z'n zachtst gezegd onspecifiek voor Bosch genoemd moet worden. Een zeer belangrijke ontdekking was, dat de *Johannes de Evangelist op Patmos* en de *Johannes de Doper in de Woestijn* de twee zijluiken moeten zijn, die Bosch omstreeks 1489 maakte voor het gesneden houten retabel van Adriaen van Wesel in de Sint-Janskerk te Den Bosch. Voor de samenstellers was het ook zeer schokkend dat het beroemde schilderij de *Tuin der Lusten* vermoedelijk een vroeg werk van Bosch is geweest, dat wellicht al vóór 1485 werd vervaardigd, terwijl men het voorheen op stilistische gronden altijd omstreeks 1500 had geplaatst. Het is overigens wel een gemiste kans dat er van dit alles niets zichtbaar werd gemaakt op de tentoonstelling, terwijl de nieuwe media zich daartoe toch uitstekend lenen.

Het waar

Een pandemonium leverde deze expositie in Rotterdam zeker op, als het niet was om de schilderijen van de meester zelf, dan wel om de poppenkast eromheen en de honderden bezoekers die erop afkwamen alsof die schilderijen gratis werden weggeven. Ik heb nog nooit een tentoonstelling bezocht waar zo veel verschil was tussen de integere wetenschappelijke bijdragen – die soms zelfs baanbrekend kunnen worden genoemd – en de expositie zelf, die Michaël Zeeman mijns inziens in *de Volkskrant* terecht kwalificeerde als een soort kunsthistorisch infotainment. Menigeen zal zeer teleurgesteld zijn geweest dat hier slechts de kleinere en wellicht minder spectaculaire schilderijen van Bosch werden geëxposeerd. De opgeblazen media-campagne van Boijmans presenteerde de tentoonstelling als een spectaculair, alternatief dagje uit voor het hele gezin, maar dat werd ter plekke niet waargemaakt. Zo'n peperdure expositie moet een kaskraker zijn, dus het museum kan niet meer zonder een vorm van verpretparkisering. Om dit te laten lukken had men zich er in de eerste plaats

rekenschap van moeten geven dat de gemiddelde museumbezoeker niet is ingevoerd in de omvangrijke en gecompliceerde Bosch-literatuur. Ten tweede had men veel beter gebruik kunnen maken van alle technische foefjes die tegenwoordig voorhanden zijn om het toegesnelde publiek duidelijk te maken wat er zo bijzonder is aan Bosch. Een eenvoudig schema om te laten zien hoe een retabel er oorspronkelijk heeft uitgezien, wat uitleg van het onderzoek naar de ouderdom van de panelen of over de verschillende handen in de ondertekeningen zouden wonderen hebben gedaan. Helaas ging op deze tentoonstelling de wereld van Bosch niet voor de bezoekers open en bleven zijn schilderijen even raadselachtig als voorheen. Van blijvende waarde was de kracht van een kunstenaar zelf, die de ogen van de beschouwer naar zijn schilderijen toe dwingt om hen mee te zuigen in een onschuldig en lieflijk landschap van verzoeking en verlokking.

Bij de tentoonstelling verschenen twee boeken. Ten eerste de catalogus van J. Koldewej, P. Vandenbroeck en B. Vermet (2001). *Jheronimus Bosch: alle schilderijen en tekeningen*. Rotterdam: Nai uitgevers – Gent: Ludion. ISBN 90 5662 219 6. € 27. Daarbij behoorde een bundel met essays: J. Koldewej, B. Vermet en B. van Kooij (2001). *Hieronymus Bosch: New Insights Into His Life and Work*. Rotterdam: Nai uitgevers – Gent: Ludion. ISBN 90 5662 214 5. € 36,50.

Noten

- 1 Technisch onderzoek heeft uitgewezen dat *De Allegorie op de Gulzigheid* uit New Haven, *Het Narrenschip* uit het Louvre en *De Dood van de Vrek* uit Washington in feite deel hebben uitgemaakt van een altaarstuk. Ze waren op deze tentoonstelling voor het eerst samengebracht met wat vermoedelijk de buitenkant van het triptiek was, *De Marskramer* uit Boijmans.

..... *Spiegel of schuimtaart*
Kroniek van het proza

Niets is riskanter dan een overzicht geven van de allermooiste literatuur, omdat het onmogelijk lijkt enige ordening aan te brengen in de boekenberg die elk jaar over ons wordt uitgestort. Toch zijn er critici die zich hieraan wagen, en een van die pogingen wil ik als uitgangspunt nemen voor deze kroniek. Het gaat om de volgende stelling van Aleid Truijens:

“Nu al tekent zich in de literatuur een tweedeling af. Enerzijds de ‘herkenbare’ uit het leven gegrepen verhalen en autobiografieën, en aan de andere kant het tegengif: prachtige schuimtaarten van de verbeelding, verfijnde esthetiek die de aandacht op zichzelf vestigt” (*de Volkskrant* 29-9-2000).

Herkenbaar realisme versus esthetische schuimtaarten, het lijkt een aardige tweedeling. Maar valt er mee te werken? Laten we eens een aantal recent verschenen romans als uitgangspunt nemen.

Met *De avondboot* (Amsterdam: Contact (2001), pp. 205, € 14,93) heeft Vonne van der Meer een vervolg op haar succesvolle *Eilandgasten* geschreven. We krijgen inkijkjes in het leven van een aantal gasten dat verstrooiing zoekt in een huurhuisje op Vlieland. Eigenlijk is er niets mis met dit vervolgboek. Het is zorgvuldig geschreven, de compositie is knap en laat de lezer een paar open plekken om zelf in te vullen, de personages worden scherp getekend in al hun onzekerheden. Ik vermoed dat ook dit boek moeiteloos zijn weg zal vinden naar alle leeskringen waar de lezeressen hun lectuur gebruiken om over eigen lief en leed te praten. En ach, wat is daar tegen?

Niets, zolang je maar van veel leed houdt. Het eerste verhaal gaat over een man die zich zozeer met zijn dode vrouw identificeert, dat hij haar kleren aantrekt. Vervolgens arriveert een moeder met een onverwerkt oorlogsverleden, een minnaar komt het uitmaken met zijn vriendin (die niets vermoedt), een vrouw hoort dat ze een ongewenst kind was, enz. Niet één, maar zelfs twee kankerpatiënten. Het is mij allemaal wat te veel, dat Vlieland wordt een verzamelpaats van menselijke ellende. (Hoe zou het toch komen dat sommige Nederlandse vrouwelijke auteurs een abonnement hebben op literatuur & leed? Hannes Meinkema, Mensje van Keulen, Anna Enquist, Vonne van der Meer: allemaal tranen, om een titel van een van hen te citeren. Natuurlijk, Arnon

Grunberg is ook geen blijmoedig schrijver, maar bij hem valt er ten minste nog wat te lachen. Waar zijn toch de Nederlandse Dorothy Parker, Muriel Spark of Flannery O'Connor, schrijfsters met een bijtende humor?)

Is *Eilandgasten* nu herkenbaar biografisch of esthetisch schuim, om op de antithese van Truijens terug te komen? Herkenbaar zeker, biografisch niet, lijkt me. Er is geen reden om aan te nemen dat Vonne van der Meer hier haar eigen leven opdist. Ze schrijft zorgvuldig, maar toch allerminst zo esthetisch als Erwin Mortier in *Mijn tweede huid* (Amsterdam: Meulenhoff (2000), pp. 192, € 15,84). Het is een verhaal over de jeugd van een gevoelige jongen. De ingrediënten van zo'n geschiedenis zijn al bij voorbaat bekend: eenzaam in het gezin, zoeken naar contact; de halfbegrepen wereld van de volwassenen; de verschrikkingen van de eerste schooldag; de eerste seksuele schermutselingen, homoseksueel in dit geval; het terug willen kruipen in de moederschoot. Het gaat dus om een reeks gegevens die in tientallen jeugdverhalen zijn terug te vinden.

Dit boek lees je ook niet om de Vlaamse samenleving te leren kennen of vanwege uitzonderlijke psychologische inzichten. Alles draait in *Mijn tweede huid* – net als in de veelgeprezen eersteling van de auteur – om de taal, de beelden vooral. Kortom, deze roman is een schoolvoorbeeld van wat Truijens een “prachtige schuimtaart van de verbeelding” zou noemen. Een paar voorbeelden, om een indruk te geven van een tekst die in de eerste plaats door de bijzondere bewoording wil boeien:

“Dit was het Sint Jozef-instituut voor Hopeloos Onderwijs, waar het dag in dag uit krijtstof sneeuwde, het steriele stuifmeel der wijsheid. Waar in alle lokalen een centraal bestuurde klok de minuten als lastige vliegen doodsloeg. Waar de clivia's op de vensterbanken met verveling werden bewaterd en uit pure wanhoop toch maar bloeiden, misschien voor de laatste keer”. In de eerste zin wordt krijtstof eerst vergeleken met sneeuw, vervolgens met stuifmeel dat dan “steriel” wordt genoemd omdat het geen kennis doet ontkiemen. De volgende zinnen bevatten eveneens een reeks beelden die op een bijzonder poëtische manier verveling en zinloosheid uitdrukken.

De klok slaat in het hierboven geciteerde fragment de vliegen dood en dat klopt volkomen binnen de visie van Mortier, die een bezielde wereld oproept, waarin de dingen voortdurend optreden als personen: “Er waren laden die zich wellustig lieten opentrekken, haast vanzelf naar voren schoven, en andere, die koppig blokkeerden, halverwege stokten of als opeengeklemd kaken geen vin verroerden, hoezeer ik ook aan de handvatten trok”. Mensen daarentegen, worden nogal eens vergeleken met dingen, zoals in deze fraaie regels: “Wanneer mijn vader soms noodgedwongen nabij ‘betere mensen’ moest verkeren, leek hij zich als een krant dicht te vouwen en zichzelf achteloos achter te laten op de zitting van een stoel.” Sinds Bordewijk is geen auteur zo inventief geweest in het stuivertje verwisselen van levenloze met levende objecten. Kortom, deze roman is een feest voor de estheet die taal wil proeven en aan een boodschap of plot geen behoefte heeft.

Lijnrecht daartegenover staat het werk van Renate Dorrestein, die zich profileert als een verhalenvertelster. En dat ze dat vakkundig kan, bewijst ze opnieuw

in haar roman *Zonder genade* (Amsterdam: Contact (2001), pp. 256, € 13,57). Net als de voorgaande roman *Een hart van steen* geeft het nieuwe boek de geschiedenis van een rouwverwerking weer. En hoewel het in *Een hart van steen* ook bepaald niet zachtzinnig toegaat, lijkt *Zonder genade* grimmiger, genadelozer – zoals de titel al aankondigt.

Op de eerste bladzijden van het boek wordt een idyllische wereld geschetst waarin moeder Franka en stiefvader Phinus gelukkig samenleven met hun (stief)zoon Jem. Wie eerder een roman van Dorrestein heeft gelezen (of een film van Hitchcock heeft gezien), weet dat er iets onherroepelijks zal gebeuren. En dat laat ook niet lang op zich wachten: Jem wordt in een disco het slachtoffer van zinloos geweld. De rest van de roman gaat over de manier waarop moeder en stiefvader het onbegrijpelijke proberen te verwerken, waarbij vooral de wanhopige acties van de man veel aandacht krijgen. Franka vervalt tot lethargie, Phinus reageert aanvankelijk met ontkenning. Hij is het die voorstelt een weekendje in een chic restaurant (een “auberge”) door te brengen. Juist deze poging om terug te keren tot een ‘normale’ verhouding leidt tot een kettingreactie van gewelddadigheid. En daarbij is het juist Phinus die wild om zich heen gaat slaan: een macabere wisseling van rol.

Wat hem drijft bij zijn woeste uithalen is een immens schuldgevoel. Hij was het die zijn zoon naar een dure disco stuurde, terwijl de jongen zelf een veel tammer uitje in gedachten had. Het lijkt erop of Phinus niets anders wil dan boete doen. Het feit dat hij uiteindelijk na een vechtpartij wordt opgepakt, leidt de katharsis in. Nu hij voor de hele wereld schuld heeft, kan hij eindelijk toegeven aan zijn verdriet.

Aan niets deed het boek mij zozeer denken als aan een betere psychologische roman van Simenon, die ook graag dit thema van schuld en de behoefte aan straf uitwerkte. De wereld van Dorrestein is natuurlijk een andere; zo weet ze met veel verve het moderne uitgaansleven met al zijn dwaasheden op te roepen. Zoals altijd is het verhaal zorgvuldig opgebouwd, volgens het recept dat de auteur in *Het geheim van de schrijver* helder uiteen heeft gezet.

Het zal na deze drie voorbeelden duidelijk zijn dat er met Truijens’ tegenstelling tussen autobiografische en/of herkenbare teksten en schuimtaarten niet makkelijk te werken valt. De boeken van Van der Meer en Dorrestein: schuimtaart noch autobiografie. Mortier: schuimtaart én (waarschijnlijk) biografie, wél realistisch. De zuivere schuimtaarten, of om het wat eerbiediger te zeggen: de romans waarin het minder gaat om weergave van enige werkelijkheid, maar veeleer om taal en constructie, zijn hier nog niet aan de orde gekomen. Toch zijn ze er wel. Een echte vertegenwoordiger van dit type literatuur is Margriet de Moors kleine roman *Kreutzersonate* (Amsterdam: Contact (2001), pp. 143, € 15,95).

De titel van het boek geeft al aan dat andere teksten een rol hebben gespeeld, in feite gaat het zelfs om een geval dat het begrip ‘intertextualiteit’ uitbreidt, omdat ook muziekstukken hier van belang zijn. Het begint met Beethoven die een vioolsonate schreef voor de Franse violist Kreutzer. Aan het eind van de

negentiende eeuw schrijft Tolstoj zijn novelle *De Kreutzersonate*, een verhaal waarin een jaloerse echtgenoot zijn musicerende vrouw vermoordt. Vervolgens componeert Janáček een strijkkwartet als 'antwoord' aan Tolstoj. En nu gebruikt De Moor deze kluwen van gegevens om haar kleine roman vorm te geven, waarin een blinde muziekcriticus verliefd wordt op een violiste die juist dat stuk van Janáček speelt.

Kortom, De Moors novelle is kunstmatig in die zin die Oscar Wilde eraan gaf: niet de kunst imiteert de natuur, maar de natuur (het verhaalgegeven) imiteert de kunst (muziek en literatuur) die eraan vooraf ging. Dat is een proces dat volgens De Moor zijn gevaarlijke kanten heeft, want zij wil in haar boek laten zien dat wie zich overgeeft aan Janáček's strijkkwartet, ongemerkt geïnfecteerd raakt door de jaloezie die in de klanken verweven zit. Zo volgen de personages niet alleen het thema van de muziek, ze gaan er ook naar leven. Vandaar de schokkende ontdekking van de verteller: "In het algemeen is muziek een verschrikkelijk iets".

Het gaat in deze novelle niet zozeer om personages als wel om patronen: thema's en motieven die met kleine of grotere variaties terugkomen en al dan niet verwijzen naar de voorgaande 'teksten'. Opvallend is bijvoorbeeld de parallelle opbouw: tot drie keer toe speelt een luchtreis met vertraging een cruciale rol. Ook haar taalgebruik is bestudeerd. Je zou het taalgebruik kunnen typeren als de stijl-van-de-omtrekkende-beweging. Een voorbeeld:

"Maar kijk, zodra hij op het afgesproken uur beneden de zware deur van het herenhuis open hoorde gaan en weer in het slot vallen, Ines bezat een sleutel, en hij haar doelgerichte stap tree voor tree naar hem omhoog hoorde komen, dan bestond er opnieuw niets anders en niets geruststellenders op deze wereld dan zijn begeerte, die, hoewel ze elkaar vrijwel dagelijks zagen, op het neurotische af heftiger werd en die, dat moet gezegd, dat was misschien nog het meest versluiserende, zonder mankeren door haar werd beantwoord".

Een aanspreekvorm ("maar kijk") wordt gevolgd door een vertellend gedeelte in de verleden tijd dat verschillende keren wordt onderbroken door tussenzinnen als "hoewel ze elkaar dikwijls zagen", "dat moet gezegd", "dat was misschien nog het meest versluiserende". Voortdurend wordt op deze wijze in de tekst de hoofdzin onderbroken door toevoegingen die de boodschap uitstellen. Pertinent weigert De Moor een recht-toe-recht-aan-zin te schrijven, zoals die bij de meeste auteurs voortdurend voorkomen. Het gevolg is dat de aandacht van de lezer constant heen en weer golft alsof hij in een schommelend vliegtuig zit. Uiteindelijk lijkt ook het verhaal te verdwijnen achter de verwoording. Zo krijgt de ik-verteller vrijwel geen gezicht en het innerlijk van de jaloerse hoofdfiguur – het type van de mysterieuze man of vrouw dat in veel van De Moors boeken voorkomt – laat mij volkomen koud.

Maar om psychologisch graafwerk is het de schrijfster kennelijk niet begonnen. Voor haar is een literaire tekst in de eerste plaats compositie, het gaat om het *kunststuk*. Of, zoals ze het onlangs verwoordde, om de manier waarop de feiten worden verteld en die manier "gehoorzaamt aan dezelfde abstracte wetten als de muziek". Het is de vraag of in *Kreutzersonate* het verhaal om deze

reden niet te abstract blijft, weggezongen van elke concrete betekenis.

Die vraag dringt zich nog sterker op bij het lezen van de grote schuimtaart die ik voor het laatst bewaard heb: de roman *Salomon* van Hafid Bouazza (Amsterdam: Prometheus (2001), pp. 256, geb., € 17,95). Bouazza debuteerde met de verrassende verhalenbundel *De voeten van Abdullah*, een boek dat critici zelfs tot vergelijkingen met Marquez verleidde. Daarop volgde de novelle *Momo* die op heel wat meer weerstand stuitte. De auteur liet zich wel heel erg door zijn woordverliefdheid leiden, zozeer dat er nauwelijks meer iets 'zichtbaar' bleek. Helaas blijkt uit *Salomon* dat Bouazza zich niets van die kritiek heeft aange-trokken. Sterker nog, hij lijkt zich in dit boek sterker uit te leven dan ooit.

Een roman als deze kan verschillende reacties oproepen. Het lijkt me daarom het beste het een en ander te citeren om een indruk te geven van wat de lezer die het boek opent te wachten staat. De eerste bladzij eindigt met de volgende zin:

“Ik was bijzonder gevoelig voor indrukken; de deuren waardoor de omgeving bij ons op bezoek komt – mijn zintuigen – werden platgetreden, de panelen hingen aan hun scharnieren, de drempels waren versleten door de voetstappen van hordes spoken, waaraan geen ontkomen was: met vleugelgetrommel fladderden ze ook via de vensters binnen, een ongenode vlucht slordig dwarrelende vleermuizen”.

De zin staat bol van de beeldspraak, zoveel is duidelijk. Metaforen dienen om onze zinnen te scherpen, maar gebeurt dat hier ook? Het geluid dat fladderende vleermuizen maken, verdient dat om vergeleken te worden met “getrommel”? En wat zijn dat voor spoken die drempels kunnen slijten, hoe zien ze eruit? De volgende regel luidt: “Hun gebaleinde vleugels vingen zelfs mijn zwijgen op”. Trommelende vleugels die zwijgen opvangen, wat moet dat in 's hemelsnaam betekenen? En dat “gebaleinde” – mooi of belachelijk? Ik zou zo door kunnen gaan, maar zal het niet doen. Liever richt ik mij tot de auteur: schei er mee uit, Bouazza! Hou op met die idiote ouderwetse woorden die alleen op de lachspieren werken: “Wat kluiverde ze en wat huiverde haar lijf”. Bij dat “kluiveren” zie ik alleen een beroemde Nederlandse voetballer voor me! Stop ook met die metaforenmanie: “Tijds glimlach vertoonde allercharmanst twee grubben”: ik heb geen zin om met Van Dale in de hand een boek door te zwoegen, je grubben kunnen me gestolen worden! Iemand die krampachtig op een al te kunstzinnige manier wil beelden, laat helemaal niets zien. Hou ermee op, ga terug naar de directere vorm van je vroege verhalen – als je ten minste geen Arij Prins wilt worden, schrijver van *De heilige tocht* (1913), ook zo'n monument van onleesbaarheid waar eens in de honderd jaar een verdwaalde neerlandicus langs loopt. *Salomon* is geen schuimtaart, het is een schuimfontein en wie zich door het boek heen heeft gebeten, moet zich nog dagenlang de slagroom van het gezicht wagen.

..... *De nieuwe ideeëngeschiedenis
komt eraan
Kroniek van de literatuurwetenschap*

Het is al een tijdje aan de gang: literaire teksten worden steeds minder gelezen als 'pure' literatuur, als 'wereld in woorden', maar steeds meer als getuigen van een tijdsbestel: literaire teksten drukken, net als niet-literaire teksten, 'de wereld' uit. Ze zijn 'worldly'.

Het is allemaal het gevolg van de 'cultural turn' en de 'ethical turn' die in de laatste twee decennia van de vorige eeuw hun beslag hebben gekregen. Het nieuwe millennium is nu definitief ingezet met een nieuw, een ander concept van literatuur en dus ook van literatuurwetenschap. Symptomatisch voor de verschuivingen is het lot van het Nederlandse *Tijdschrift voor literatuurwetenschap*, dat na amper drie jaar (1996-1997-1998) al ophield te bestaan. In het eerste nummer van het tijdschrift signaleerde de redactie dat men vanuit de politiek erop aanstuurde de literatuurwetenschap in een reservaat op te bergen. De titanenstrijd die woedde tussen de aanhangers van verschillende paradigma's en die ervoor zorgde dat het vakgebied een onoverzichtelijk slagveld werd, kon in 1996 nog worden geïnterpreteerd als een 'methodische pluraliteit' die tot de charmes van het vak behoorde en niet als een tekort overwonnen diende te worden. De contradictorische aspecten van het pluralisme blijken immers complementair en dus productief te zijn in tijden van onbeslisbaarheid en onzekerheid, in een samenhang waarin normen en waarden hun vanzelfsprekendheid hebben verloren.

De strijd blijkt nu te zijn gestreden. Het laatste nummer van *TvL* kreeg van zijn uitgever (Amsterdam University Press) de boodschap mee dat het blad niet langer als tijdschrift zou verschijnen maar als *Jaarboek*. Er werd niet aan toegevoegd dat het diende te verdwijnen bij gebrek aan belangstelling (lees: te weinig abonnees). Wel werd meegedeeld dat het *Jaarboek* net als het tijdschrift een beeld zou geven "van de actueel en belangrijk geachte discussies in de (algemene) literatuurwetenschap en verwante disciplines".

Het aangekondigde *Jaarboek* heeft meer dan twee jaar op zich laten wachten en ligt nu voor ons als *Onverwerkt Europa. Jaarboek voor literatuurwetenschap I* (Leuven: Peeters (2001), pp. 243, ISBN 90 429 0987 0, € 34). Er wordt wel degelijk, zoals beloofd, aandacht besteed aan politiek-historische implicaties van de Europese literatuur van de afgelopen eeuw; er wordt nagegaan hoe in de diverse Europese literaturen de grote politieke trauma's van de twintigste eeuw

verwerkt zijn. Opmerkelijk echter is dat de algemene literatuurwetenschap nagenoeg verdwenen blijkt te zijn: slechts in één bijdrage, waarin Jan van Luxemburg in een persoonlijke terugblik de ontwikkelingen van de jaren negentig de revue laat passeren, is de literatuurwetenschap in haar 'oude' vorm nog aanwezig. Van Luxemburg signaleert, wellicht ten overvloede, dat de ALW in de decennia 1960-1990 "de wind heeft mee gehad in Nederland". Maar: "Het lijkt erop dat dit tijdperk voorbij is". Dat heeft te maken met de overheidsbezuinigingen, denkt hij, maar "ook met de onduidelijke identiteit van het vak" (pp. 237). En ook: in Nederland, zoals elders in de wereld, blijken culturele studies, "al dan niet via benoemingen", de plek van de literatuurwetenschap(pers) opgeëist te hebben.

Exit de oude algemene literatuurwetenschap dus. En leve de nieuwe literatuurwetenschap die, als men de bijdragen in dit jaarboek erop naleest, zich misschien wel aandient als cultuurwetenschap maar in feite een combinatie aanbiedt van nationale literatuurstudie uit diverse culturen, geschoeid op een globaliserende ideeënhistorische leest. Ook de traditionele vergelijkende literatuurwetenschap is hierbij uit het beeld verdwenen. Het nieuw aangeboorde probleemveld stelt identiteitsconstructie en representatie centraal rond de grote thema's van de twintigste-eeuwse geschiedenis. Grote thema's dus, net zoals in de ideeëngeschiedenis die aan het begin van de twintigste eeuw in het spoor van Wilhelm Diltheys *Geistesgeschichte* werd ontwikkeld. Maar met dit verschil dat het toen ging om universele thema's als liefde, dood en vriendschap, en nu om de grote catastrofes van de afgelopen eeuw: de twee wereldoorlogen, het Franco-regime in Spanje, het Vichytijdperk in Frankrijk, de holocaust of heel in het algemeen het beeld van Europa bij niet-Europeanen. De 'verwerking' en/of interpretatie van dat alles in de respectieve literaturen levert dus een Europees cultuurbeeld op met politieke allures. In het volgende *Jaarboek* zal de heterogene invulling van het begrip 'klasse' aan de beurt komen, "niet alleen in de sociologie, maar eveneens in de cultuur- en literatuurwetenschap".

In *Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie*, red. Liesbeth Korthals Altes en Dick Schram (Assen: Van Gorcum (2000), pp. 412, ISBN 90 232 3640 8, € 29,50) is de 'oude' praktijk van de algemene literatuurwetenschap nog zichtbaar in zijn brede diversiteit. Ook hier wordt gememoreerd dat de (algemene) literatuurwetenschap, sinds de bloei in de jaren zestig tot stand kwam, internationaal en ook in Nederland een 'roerige ontwikkeling' heeft doorgemaakt. De veelheid van benaderingen waarin de literatuurwetenschap rond de eeuwwisseling uiteen is gevallen wordt er niet verketterd maar als complementair beschouwd, "als een consequentie van de complexiteit van de literatuur als object van studie" (Voorwoord), maar toch wordt ook hier gealludeerd op de "onduidelijke identiteit" van de literatuurwetenschap: ze dreigt volledig op te gaan in de "huidige interdisciplinaire en intermediale trend", waar zij juist voorheen, "met de semiotiek als raamwerk, het model leverde voor de bestudering van andere kunsten en andere vormen van communicatie".

De bundel *Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie* geeft geen

nieuwe koerswijziging aan zoals het *Jaarboek*, maar registreert ontwikkelingen uit de voorbije decennia en getuigt van de diversiteit van de onderwerpen die de literatuurwetenschap anno 2000 nog als relevant beschouwt. De verzamelde bijdragen zijn bedoeld als eerbetoon aan Elrud Ibsch, die in haar lange academische loopbaan de evolutie in de algemene literatuurwetenschap op de voet heeft gevolgd en ook ten dele mede gestalte heeft gegeven. De bundel is dan ook gesneden op maat van de wetenschappelijke activiteiten van Elrud Ibsch, die sinds haar eerste publicaties in de jaren zeventig steeds “kritisch, nieuwsgierig en gedreven”, de marges heeft verkend tussen wetenschappelijke distantie en persoonlijke betrokkenheid, zoals de titel aangeeft.

De samenstellers van dit zeer lijvige huldeboek wijzen er in hun voorwoord op dat Elrud Ibsch gaandeweg vier gebieden in de literatuurwetenschap heeft onderscheiden: 1. de interpretatie van literaire werken die gebaseerd is op een intersubjectieve analyse van de tekst, met behulp van de in de literatuurwetenschap ontwikkelde instrumenten; 2. het literatuurhistorische onderzoek dat zich volgens haar zou moeten richten naar de spelregels van het sociaal-wetenschappelijke onderzoek, maar waaraan grenzen zijn gesteld die inherent zijn aan elk historisch onderzoek; 3. de reflectie over de rol van literatuur in de samenleving als representatie en problematisering van normen en waarden; en 4. het sociaal-wetenschappelijke onderzoek naar het omgaan met literatuur. Aan het laatstgenoemde gebied wordt nog een afzonderlijke, Engelstalige publicatie gewijd. De bijdragen aan deze bundel bestrijken voornamelijk de drie eerstgenoemde gebieden, waarin dan verder vier verschillende thema's worden onderscheiden: de literatuurgeschiedenis, de interpretatie en de functie van literatuur als getuige en seismograaf van de geschiedenis, waarbij niet alleen de holocaust-literatuur wordt bestudeerd (een gebied waarop Elrud Ibsch toonaangevend en stimulerend onderzoek heeft verricht) maar ook wordt ingegaan op de problematisering van het object van de literatuurwetenschap.

Opmerkelijk is dat twee van de vier genoemde thema's mooi blijken te sporen met het onderzoek dat wordt uitgezet in het ‘nieuwe’ *Jaarboek voor literatuurwetenschap*. In het licht van het voorafgaande kunnen hieruit alvast twee conclusies worden getrokken: enerzijds dat de ‘nieuwe’ koers die is aangegeven in het *Jaarboek* niet echt een breuk impliceert met ‘voorbije’ ontwikkelingen (dit geldt overigens voor zowat alle ‘bewegingen’ in de literatuurwetenschap) en anderzijds dat een aanzienlijk deel van het onderzoek dat door Ibsch werd geëntameerd, sterk actueel blijft. Het betreft met name de studie van de ‘representatie van het onrepresenteerbare’: de verwerking van de Tweede Wereldoorlog en de holocaust, in allerlei soorten teksten, inclusief stripverhalen. Vooral in deel I van het boek worden onder de titel “Grandeur en misère van de literatuurgeschiedenis” (een allusie op Gomperts, maar die had het nog over literatuurwetenschap) onderwerpen aan de orde gesteld die uitnodigen tot reflectie over de vakbeoefening. Zo wordt een pleidooi gehouden voor het integreren van populaire verhaalkunst, zoals schelmenromans en griezelromans, alsook detectives, in het onderzoeksgebied; er wordt ook geargumenteed dat de traditionele literatuurgeschiedschrijving te exclusief aandacht heeft

voor constante verandering, terwijl het mechanisme van de reproductie van normen onderbelicht blijft; en er worden enkele ‘nieuwe’, meer thematische vormen van literatuurgeschiedschrijving in de praktijk gebracht met onder meer bijdragen over de functie van het nachtegaalbeeld in de zeventiende eeuw en over de representatie van de stad in (literaire) teksten van het *fin de siècle*.

Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie is niet alleen een passende hommage aan Elrud Ibsch maar biedt ook een adequaat beeld van de diversiteit van het onderzoeksgebied van de – tot anno 2000 – nog steeds algemene literatuurwetenschap.

Dat de ‘traditionele’ algemene literatuurwetenschap nog niet helemaal is verdwenen en bovendien mogelijkheden te over heeft voor een soepele aanpassing aan de nieuwe ontwikkelingen, mag overigens nog blijken uit een handzame kleine inleiding, *Orientierung Literaturwissenschaft. Was sie kann, was sie will*, door Rainer Grübel, Ralf Grüttemeier en Helmut Lethen (Reinbek: Rowohlt Taschenbuch Verlag (2001), Rowohlts Enzyklopädie, pp. 224, ISBN 3 499 55606 5, € 9,50). Het gaat om een Duits, zeer elementair handboekje dat zich richt tot de beginnende student. Een van de auteurs, de extramurale neerlandicus Ralf Grüttemeier, werkzaam aan de Carl-von-Ossietzky-Universität in Oldenburg, heeft er echter voor gezorgd dat een niet onaardig aantal voorbeelden uit de Nederlandse literatuur als illustratiemateriaal wordt opgevoerd (o.m. Multatuli en W.F. Hermans), wat de inleiding ook voor Nederlandstalige studenten extra aantrekkelijk maakt. Het boekje kan overigens in eerste instantie worden aanbevolen omdat het op een heel beknopte, verhelderende manier de klassieke of traditionele literatuurwetenschap aanvult met zeer actuele, eigentijdse inzichten. Dat is: met aandacht voor het functioneren van literatuur, met oog voor de lezer, met het besef dat literaire waarde niet een eigenschap is die vervat zit in de tekst, maar een product van instituties als literaire kritiek en literatuuronderwijs. En dat niet de auteur van het literaire werk in eerste instantie belangrijk is, maar wel de zich onafhankelijk daarvan veranderende literatuur. De auteurs van het handboek zetten dus niet een directe stap in de richting van de cultuurwetenschap, maar werken zeer bewust aan een plaatsbepaling van de literatuur in de cultuur.

De samenwerking van een slavist, een neerlandicus en een germanist heeft een interessante kruisbestuiving opgeleverd. Zo wordt hier aandacht gevraagd voor het poëtische onderzoek, waarbij wordt gewezen op de invloedrijke typologie van de Amerikaanse literatuurwetenschapper M.H. Abrams (met de vier poëtica’s: mimetisch, autonomistisch, expressief en pragmatisch), die in de Nederlanden bekend is geworden vooral dank zij de publicaties van A.L. Sötemann en die tot dusver in Duitsland relatief weinig aan bod is gekomen. Een ander voorbeeld van directe ‘bruikbaarheid’ van ‘Nederlands materiaal’ in de Duitse theorievorming is de receptie van het werk van Cees Nooteboom. Diens *Die folgende Geschichte* werd in 1991 door de literatuurpaus Marcel Reich-Ranicki de hemel ingeprezen in het invloedrijke televisieprogramma “Das literarische Quartett”. De auteurs wijzen op de invloed van dit

programma op het uitzonderlijke verkoopsucces van Nootboom in Duitsland, terwijl hij in Nederland niet tot 'de grote drie' van de naoorlogse literatuur wordt gerekend. Het 'geval' wordt aan alle kanten bekeken – er wordt ook nog rekening gehouden met het feit dat de Nederlandstalige literatuur 'Schwerpunkt' was tijdens de Buchmesse in Frankfurt in 1993 – en dient uiteindelijk als bewijs of illustratie van het gegeven dat "textoriëntierte Ansätze" steeds tekortschieten. Alleen een onderzoek van het hele literaire systeem (met de instituties die eromheen zitten) blijkt immers een verklaring te kunnen opleveren voor het succes van de Nederlandse literatuur op de Duitse boekenmarkt aan het begin van de jaren negentig.

Het zou handig zijn mochten we over een dergelijke, geactualiseerde inleiding in de (algemene) literatuurwetenschap beschikken in het Nederlands. Dat is helaas niet het geval, wat des te meer doet betreuren dat de aula-pocket *Algemene literatuurwetenschap* van Barend van Heusden en Els Jongeneel niet meer wordt herdrukt. Er is inmiddels wel een nieuw, driedelig handboek voor studenten aan de Open Universiteit verschenen bij uitgeverij SUN in Nijmegen, dat door zijn omvang zelf al niet kan voldoen aan de omschrijving "handige kleine inleiding voor aankomende studenten". Maar daarover kunnen we het nog hebben in de volgende kroniek algemene literatuurwetenschap.

..... *Ijkkunten en begrippen voor
een 'culturele identiteit'*
Kroniek cultuur en maatschappij

Inleiding

“Een nationaal gevoel, dat zich niet spiegelen kan in de roerloosheid van het verleden, mist de grondslag van zijn wezen. Het leven van een natie is historie, zoals het leven van een enkele mens historie is”, schreef Huizinga, waarmee hij niet alleen een essentieel aspect van de culturele individualiteit maar ook van de culturele identiteit karakteriseerde. Een culturele identiteit – zoveel hebben de studies van onder meer Hobsbawm, Anderson en Gellner ondertussen duidelijk gemaakt – is een ‘verbeelde gemeenschap’, het resultaat van een toeschrijvingsproces. Een culturele identiteit ontstaat als een samenleving kiest voor een groepsverbondenheid die ze zelf definieert op grond van gemeenschappelijke waarden en normen en op grond van een gemeenschappelijk verleden. Culturele identiteit is een toeschrijvingsproces dat wortelt in een historisch continuïteitsbesef. Het is dan ook niet verwonderlijk dat jonge naties zich beijveren om zichzelf een groots verleden aan te meten en de proto-natie te zien als een uitvloeisel van een natuurlijk historisch proces.

Dat was in het jonge proto-nationale Nederland van de late zestiende eeuw niet anders. Reeds in 1571 had de Synode der Gereformeerde Kerken zich tot Marnix van Sint Aldegonde gewend met het verzoek “dat hij een Historie der dingen, die in sommige jaren herwaerts geschied zijn, beschrijve”. Maar kennelijk was de tijd toen nog niet rijp voor een dergelijk ‘nationaal’ werk. Pas in 1595 zou het eerste deel verschijnen van een geschiedenis van de opstand tegen de Spaanse onderdrukking van de hand van de Haarlemse notaris Pieter Bor, weldra gevolgd overigens door Van Meterens *Historie der Nederlandscher ende haerder Na-buren Oorlogen en Geschiedenissen*. Toch wordt het wachten tot het verschijnen van P.C. Hoofts *Nederlandsche Historiën* (1642) vooraleer Nederland zijn groots verleden krijgt waarin het zich kan spiegelen. De *Nederlandsche Historiën* is het intellectuele cadeau van de Drost van Muiden aan zijn landgenoten. Deze schitterende creatie van een nationale geschiedenis, compleet met een heel eigen Bataafse gezagsvorm, had een bevestigend en bemoedigend effect op het prille identiteitsgevoel. De jonge Nederlandse natie kreeg daarmee de ijkkunten waarop het de subjectieve constructie van de nieuw verworven gemeenschappelijke identiteit kon verankeren.

Nochtans moet men erop bedacht zijn dat de geschiedenis waarin de

nationale en culturele identiteit de 'grondslag van haar wezen' vindt, ten minste in twee opzichten een illusie is. In de eerste plaats is die grondslag een illusie omdat de geschiedschrijving onvermijdelijk product is van historicisme. De subjectieve en gekleurde selectie uit de onontwarbare en onomvatbare rijkdom van het verleden leidt tot vertekening. Gewild of ongewild. Ernest Renan had het goed gezien, toen hij in zijn onvolprezen essay uit 1882 *Qu'est ce qu'une nation?* schreef: "L'oubli, et je dirai même l'erreur historique, sont un facteur essentiel de la formation d'une nation". [Het vergeten, en ik zou zelfs zeggen de historische fout, zijn een essentiële factor in de vorming van een natie]. De natie immers, herschept voor zichzelf de geschiedenis als een geflatteerd zelfportret: wat niet past in de idealisering wordt onverbiddelijk achterwege gelaten. Hoofd is in dit opzicht geen uitzondering, hij belooft geen waarheid te verzwijgen "t en waare zij tot schaade mijns vaaderlands strekte".

Het historicisme is niet de enige illusie waarop het beroep op de traditie teert. De culturele erfenis waarnaar wordt verwezen is meestal verwoord in een taal die niet meer de taal van de huidige cultuurgemeenschap is. Hoofd schreef wel Nederlands, maar dat Nederlands is niet meer direct toegankelijk voor de hedendaagse lezer. Eigenlijk is het Nederlands van Hoofd een vreemde taal die een andere cultuur verwoordt en die in een andere cultuur is ingebed. Van Hoofs taal zien we dat wellicht nog geredelijk in, omdat de historische taalafstand zo groot is dat we direct merken dat zijn teksten zonder historisch woordenboek niet zonder meer toegankelijk zijn. Maar zijn we bereid te aanvaarden dat ook teksten die veel dichterbij ons liggen al evenmin direct toegankelijk zijn? Gaan we er niet te gemakkelijk en eigenlijk voetstoots van uit dat begrippen die ons bekend voorkomen – zelfs historische kernbegrippen als *beschaving, cultuur, vaderland, vrijheid, democratie, tolerantie* – hetzelfde betekenden in de negentiende eeuw als vandaag? Is dit geen historische illusie waarvan vooral de hedendaagse cognitieve taalkunde ons maar al te sterk bewust maakt? Iedere cultuur is op een bepaald ogenblik verwoord in een taal die met haar associaties, haar polysemie en haar metaforie een verbaal wereldbeeld en een verbale cultuur schept die slechts geldig zijn voor de samenleving van dat moment.

*Le progrès des études historiques est souvent pour
la nationalité un danger. (E. Renan)*

[De vooruitgang van de historische studie is vaak een gevaar voor de nationaliteit.]

Met de voorgaande overwegingen nog in het achterhoofd is het bijzonder spannend kennis te nemen van de resultaten van het historisch onderzoek dat enkele jaren geleden gestart werd naar de geschiedenis van een aantal Nederlandse begrippen. De resultaten van deze Nederlandse begripsgeschiedenis die de uitkomst zijn van een project dat op initiatief van het Instituut voor Cultuurgeschiedenis van de Universiteit van Amsterdam tot stand is gekomen, zijn nu neergelegd in een drietal boeken die respectievelijk de begrippen *vaderland, beschaving* en *vrijheid* behandelen. Het eerste deel van deze serie *Vaderland, een*

geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940 onder redactie van N.C.F. van Sas (Amsterdam: Amsterdam University Press, ISBN 90 5356 347 4, pp. 477, € 36,08) is om verschillende redenen een interessante inleiding. Om te beginnen krijgen we in een *Ten geleide* van W.R.E. Velema een boeiende en noodzakelijke toelichting bij de Nederlandse begripsgeschiedenis, waarin wordt uitgelegd hoe die begripsgeschiedenis zich onderscheidt van de lexicografie en van de ideeëngeschiedenis. Anders dan de lexicografie beperkt de begripsgeschiedenis zich tot enkele grondbegrippen die “gedurende lange tijd een prominente en centrale rol in het maatschappelijke vertoog hebben gespeeld” (pp. xiv) en worden die kernbegrippen “intensiever en vanuit een grotere variëteit aan invalshoeken bestudeerd” (pp. xv). Dat is zeker waar als we het begrip ‘vaderland’ in dit eerste boek bekijken. Het wordt in zijn historische evolutie bekeken en dit zowel door historici, kunsthistorici, literatuurkenners als taalkundigen. De verdienste dat door een grote diversiteit aan benaderingen een rijkere visie op het begrip in zijn maatschappelijke context wordt verkregen, heeft echter als keerzijde dat het aan het eind van de bundel nagenoeg onmogelijk is om een synthese te maken van het vaderlandbegrip in zijn diachrone ontwikkeling, maar ook niet in zijn contemporaine synchrone gebruik. Het grootste bezwaar is wel dat ook geen poging tot een dergelijke synthese gedaan is. Het inleidende essay over het begrip ‘vaderland’ van N.C.F. van Sas heeft jammer genoeg niet deze strekking: het beperkt zich tot een beknopte leesgids.

De diversiteit in aanpak maakt ook de vergelijking van de bijdragen erg moeilijk, want bijvoorbeeld het op zichzelf lezenswaardig essay van Mieke B. Smits-Veldt over *‘Het vaderland’ bij Hollandse rederijders* laat nauwelijks vergelijking toe met het stuk van Willem van den Berg over *Het denken over het vaderland in de letterkunde van de eerste decennia van de negentiende eeuw*. Voorts kan ik alleen maar bevestigen wat Velema in zijn inleiding nogal luchthartig opmerkt over de linguïstische benadering van het begrip, namelijk dat “aan de linguïstiek met vrije hand ontleend” (p. xi) is, sterker nog: ik zou zeggen dat ‘met de linguïstiek de hand gelicht is’. En dat is dubbel jammer bij een boek dat zich presenteert als een begripsgeschiedenis. Willen wij een goed beeld krijgen van het contemporaine gebruik van Nederlandse grondbegrippen dan dringt zich juist als eerste fase van een grondige historische begripsanalyse een systematische semasiologische en onomasiologische (en niet “onomastische”! pp. xi) analyse op van de begrippen. De bijdrage van de taalkundige Jan Noordegraaf over *Vaderland en moedertaal* is zeker geen aanzet tot een dergelijke preliminaire analyse. Hij beperkt er zich immers toe de constant gelegde relatie tussen taal, volk en vaderland overvloedig te illustreren. Een taalkundige analyse die zowel *semasiologisch* was, dat wil zeggen een benadering van de woordvorm naar de verschillende betekenissen, als *onomasiologisch*, dit wil zeggen van het begrip naar de verschillende woorden om dat begrip te benoemen, zou een vast stramien geboden hebben waarop de andere bijdragen zich hadden kunnen baseren. De taalkundige modellen om dit aan te pakken zijn in de Nederlandse taalkunde beslist voorhanden. Ik verwijs hier slechts naar de werken van Dirk Geeraerts *Woordbetekenis* (1986) en *Wat er in een woord zit* (1989) of naar het

tweede hoofdstuk van de *Cognitieve inleiding tot taal en taalwetenschap* van R. Dirven en M. Verspoor (1999). Voor de diachrone aanpak van de semantische ontwikkeling op basis van teksten kan exemplarisch verwezen worden naar het recente proefschrift van Nicoline van der Sijs. Hoewel vanuit cultuurhistorisch standpunt het Vaderlandboek dus niet helemaal bevredigend genoemd kan worden, zijn de aparte studies over bijvoorbeeld de relatie tussen literatuur en nationaal gevoel wel interessant, vooral omdat zij hier verkennend werk presenteren.

Het tweede boek in deze reeks, *Vrijheid, een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (ISBN 90 5356 348 2, pp. 371, € 31,54) onder redactie van E.O.H. Haitsma Mulier en W.R.E Velema is vergelijkbaar met het eerste, met dit verschil echter dat het inleidende essay van Velema over het Nederlandse vrijheidsbegrip toch meer in de buurt komt van de verlangde synthese, al geldt ook hier dat een onderliggende onomasiologische en semasiologische benadering van het begrip tot een helderder aanpak van zowel de inleiding als de afzonderlijke artikelen zou hebben bijgedragen. Dit boek geeft duidelijker aan dan dat over het 'vaderland' dat het begrip 'vrijheid' wisselende invullingen gekregen heeft die politiek bepaald waren, gaande van 'politieke gemeenschap gekenmerkt door zelfbestuur', over 'gewetensvrijheid', 'afwezigheid van een eenhoofdig gezag', 'actieve en permanente volkssoevereiniteit' tot en met de blijvende waardentrits 'burgervrijheid, tolerantie en handelsvrijheid'.

Interessanter voor deze kroniek is het derde boek dat zich onder de titel *Beschaving* (ISBN 90 5356 477 2, pp. 360, € 24,90) onder redacteur Pim den Boer richt op een historische analyse van de grondbegrippen 'beschaving' en 'cultuur' uit de Nederlandse geschiedenis. Een gelukkige verbetering in dit derde deel is niet alleen dat hier ruime aandacht besteed wordt aan internationale vergelijkingen, maar ook dat er meer naar de recente ontwikkeling van het begrip is gekeken. De internationale vergelijking toont globaal gesproken aan dat op het moment dat in de achttiende eeuw het Frans en het Engels vrijwel op hetzelfde ogenblik 'civilisation' en 'civilization' ijkten, het Nederlands geen vergelijkbaar neologisme invoerde, maar bleef vasthouden aan 'beschaving': "Het Nederlands vormde hiermee een unieke begripsmatige uitzondering" (p. 9). Pas rond 1990 brak de weerstand, maar toen werd de term 'cultuur' zo populair dat hij meteen 'beschaving' verdrong.

Andere verschillen tussen dit deel en de vorige twee is dat er minder bijdragen zijn, die daardoor uitvoeriger en grondiger zijn en dat er een systematische ordening in de artikelen is aangebracht, wat ten zeerste bijdraagt tot de leesbaarheid. Het boek is ingedeeld in vier rubrieken. In de eerste, 'vergelijkende' rubriek wordt via taalvergelijking een maatschappelijke en historische contextualisering van het Nederlandse begrip betracht. De daaropvolgende 'onomasiologische' rubriek bevat proeves van begripveldconstructie, waaronder W.P. Gerritsens ondertussen klassiek geworden studie van 'hoofsheid', Wesseling's benadering van het begrip 'civilitas' bij Erasmus en Grootes' studie van 'heusheid' en 'beleefdheid' in de zeventiende eeuw. Hier is het echt jammer dat

geen gemeenschappelijk onomasiologisch beschrijvingsmodel is gebruikt. De vergelijkbaarheid en de samenhang zouden erbij gewonnen hebben. De derde, 'kunsthistorische' rubriek is een breed opgezet visueel beeldverhaal dat door diversiteit van beelden die vaak nogal willekeurig gekozen lijken, meer 'beeld' dan 'verhaal' is. De enige verbindende factor in die beeldenlawine is 'opvoeding', maar zelfs dit verband is niet systematisch uitgewerkt. De vierde afdeling, die we met recht 'semasiologisch' mogen noemen, omdat hier van het woord 'beschaving' uitgegaan wordt om de polysemie en de metaforie af te tasten in vergelijking met concurrerende termen, is vooral interessant omdat ze de diachrone verschuiving in de betekenis onder druk van veranderende maatschappelijke omstandigheden zo treffend illustreert.

De drie boeken samen tonen in de eerste plaats hoe cultuur- en tijdgebonden begrippen wel zijn, ze tonen daarnaast de discontinuïteit en de dynamiek van de cultuur en hoe die zich afspiegelen in het evoluerende taalgebruik. Wie een aantal van de artikelen in deze bundels grondig leest, zal met minder gemak spreken over 'de' cultuur der Nederlanden. Begripsgeschiedenis reveleert de historische relativiteit van elke discussie over cultuur, maar ook de historische relativiteit van wat we nogal gemakkelijk aanduiden als de culturele identiteit.

'Nederlands geestesmerk' in ijkpunten

Toch mag de historische afbreuk ons niet meteen afschrikken. Het is niet omdat de historische analyse het begrip 'culturele identiteit' relativeert en eventueel onttakelt dat de culturele identiteit geen bestaansrecht meer zou hebben. Integendeel, de psychologische behoefte die samenlevingen hebben om zich als een cultuur te identificeren en te profileren, maakt dat naast het rationele relativisme de poging om de culturele identiteit ook in haar historische dimensie te vatten bestaansrecht heeft. 'Nederlands geestesmerk' zoals Huizinga het een beetje ouderwets uitdrukte moet ook historisch worden gepeild. In het besef van het voorlopige van hun pogen, moeten historici steeds weer en met respect voor de traditie de cultuur van hun tijd proberen te verwoorden in haar dynamiek en haar continuïteit.

Al is dat waarschijnlijk niet de eerste bedoeling geweest van het grote project 'Nederlandse cultuur in Europese context', voor mij is dat wel het belang van dit project dat zijn bekroning gevonden heeft in vier imposante studies, geconcentreerd op vier ijkpunten: de jaren rond 1650, 1800, 1900 en 1950-1970.¹ Het eerste deel *1650. Bevochten eendracht* heb ik al uitvoerig besproken in een eerdere kroniek. Nu wil ik de andere drie delen van dit prestigieuze en gewichtige (ook letterlijk!) project de revue laten passeren.

1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag: Sdu Uitgevers, ISBN 90 120862 13, € 45) is net als de andere delen een lijvig en royaal uitgegeven boekwerk over een dwarsdoorsnede in de Nederlandse geschiedenis, waarin gepoogd wordt een brede interdisciplinaire benadering van de cultuur te presenteren in de moeilijke periode waarin de Republiek haar centrale positie in het

toenmalige Europa had verloren en zich in de warrige revolutionaire patriotentijd had ontwikkeld tot een enigszins vleugellamme nationale eenheidsstaat. Het jaar 1800 leent zich, doordat het middenin hectische ontwikkelingen valt, al niet zo goed tot de beoogde dwarsdoorsnede, zodat we voor dit deel al meteen met een afwijkende aanpak zitten. De auteurs, Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, een hoogleraar sociale geschiedenis van de literatuur en een hoogleraar cultuurgeschiedenis na de Middeleeuwen, hebben zich een speelruimte van een jaar of vijftien aan weerszijden van hun ijkpunt veroorloofd en een enkele keer ook een langere aanloop genomen. De ijkpuntbeschrijving moet daardoor eigenlijk wijken voor de traditionele causale periodebeschrijving. Nog in een ander opzicht wijkt dit deel af van de intentieverklaring van het project: de schrijvers hebben als rode draad voor hun beschrijving gekozen voor het publieke debat: dat was in die tijd een nieuw cultureel evenement. Dat publieke debat, dat zich afspeelde in tijdschriften, spectatoriale geschriften, dichtgenootschappen, salons, koffiehuisen en sociëteiten had vier thema's: de maakbaarheid van de mens, de maakbaarheid van de samenleving, de nationale geldingsdrang en het culturele verval. Om op basis hiervan een groots werk over de patriotentijd te schrijven valt niet mee. De auteurs hebben hun best gedaan, maar het blijft een periode van saaiheid, middelmaat en burgerlijkheid. De informatieve densiteit van hun lijvig werk en de geïllustreerde reportages vermogen niet helemaal de dorheid van de eindeloze "blauwdrukken voor een samenleving" weg te nemen: regelneverij is minder interessant dan revolutionaire heisa.

De schrijvers van 1900. *Hoogtij van de burgerlijke cultuur* (Den Haag: Sdu Uitgevers, ISBN 90 120862 21, € 45) hadden dan eigenlijk een gemakkelijker taak. De periode rond 1900 wordt immers wel eens de 'tweede Gouden Eeuw' genoemd en Jan Bank en Maarten van Buuren hebben zich dan ook vol overgave op hun dankbare taak gestort. Met de opbloei van kunst, wetenschap en economie is de "tijd van twijfelzucht en wankelmoedigheid voorbij" schrijft Verwey. Nederland is in 1900 vol goede moed. Het beruchte *fin de siècle*-pessimisme krijgt hier nauwelijks kans. Er is dus materiaal te over voor een schitterend boekwerk. Geleerden als Lorentz en Zeeman wonnen Nobelprijzen. De Tachtigers hadden de duffe burgerkunst verketterd en een nieuwe gemeenschapskunst deed haar intrede. Toorop, Berlage, Mondriaan veroorzaakten een ongeziene kentering in de plastische kunsten, Van Eeden, Gorter, Roland Holst engageerden zich zowel sociaal als literair. Het enige probleem voor de redacteuren was natuurlijk dat er al een schitterend magnum opus bestond van de westerse wereld rond 1900, namelijk het nog steeds niet verouderde *Op het breukvlak van twee eeuwen* van de Nederlandse historicus Jan Romein. Dat eenmanswerk te overtreffen met een nog betere synthese, leek bij voorbaat onbegonnen werk. De auteurs hebben dan ook wijselijk geopteerd voor een keuze van thema's. Zij zijn dus de grote synthese uit de weg gegaan en ze hebben ook niet gestreefd naar encyclopedische volledigheid. In dat opzicht verschilt hun werk overigens wel sterk van 1800. Het is jammer dat in dit deel,

dat zo expliciet onder het motto staat van het door Verwey geconstateerde ontluikende europeanisme (“Wij zien dat in het laatste vierde van de vorige eeuw Nederland hoe langer hoe krachtiger heeft deelgenomen aan het europeesche leven”, p. 13), de Europese context niet systematisch als uitgangspunt is gekozen voor de bespreking. Dat was een uitdaging die de auteurs hadden moeten aangaan. Ik geloof ze op hun woord als ze zeggen dat een systematische vergelijking met de Europese context vooralsnog utopisch is, maar ze hadden alvast een poging kunnen doen. Hun werk zou gewonnen hebben aan samenhang en aan geloofwaardigheid. De schaarse keren dat daar pogingen toe zijn ondernomen, leveren voor mij de interessantste bladzijden, zoals bijvoorbeeld de bladzijden over de relatie tussen het Franse symbolisme, het Nederlandse symbolisme en Mondriaans esthetica (hoofdstuk 5). Door de Europese context te schetsen wordt aannemelijk gemaakt dat “Mondriaans nieuwe beelding de bedoeling had een diepere werkelijkheid op symbolische wijze weer te geven” (p. 227).

In het laatste deel is de ijkpuntidee al meteen resoluut verlaten. 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag: Sdu Uitgevers, ISBN 90 120862 3 x, € 45) onder redacteurschap van Kees Schuyt en Ed Taverne, een socioloog en een architectuurhistoricus, beslaat de hele periode tussen 1945 en 1973. Niets ijkpunt dus. Ook in dit deel hebben de auteurs zich niet gewaagd aan een globale synthese, zij hebben zich gericht op de fundamentele veranderingen die Nederland op economisch, sociaal en cultureel gebied heeft doorgemaakt. Dit boek is ook minder een echte cultuuranalyse dan de vorige delen, althans van de cultuur met grote C. De architectuur komt er dan weer wel goed af, maar er is – zeker voor deze periode – een aperte onderschatting van de diversiteit van de visuele kunst, de mediacultuur en de popmuziek. Het opengooien van het maatschappelijk bestel onder druk van de dynamiek van de welvaartsstaat en de economische *boom* leidde tot een explosieve maatschappelijke verandering waarin de nieuwe media, de jongerencultuur, de infrastructurele omwentelingen een onherkenbaar Nederland schiepen. De sociologische en economische analyses zijn gedegen en gestructureerd door het boek getrokken. De stappen zijn duidelijk: welvaart in wording en de reconstructie van Nederland leiden tot geboorte-explosie, consumptiegedrag, verzorgingsstaat en onderwijsdemocratisering, maar ook tot secularisering, ontzuiling en gezagscrisis. Die ontwikkeling blijft niet zonder gevolg in de kunsten: internationalisering, snelle vernieuwing, bevrijding zijn daarbij sleutelwoorden. Na 1973 zijn de grenzen van de groei bereikt en evolueert Nederland naar een multiculturele maatschappij en één zaak staat buiten kijf: de tijd van voor 1973 komt nooit meer terug.

Met dit laatste deel is dit dure, prestigieuze cultuuroverzicht van Nederland afgerond. Is het nu ook geworden wat ik ervan gehoopt had? Ten dele slechts, ik blijf wat verwonderd staan kijken naar de ijkpunten. Ze geven heel veel informatie, ze zijn ook groots opgezet, maar op het eerste deel na mis ik de synthese. De interdisciplinariteit die hier als het grote toverwoord werd gehanteerd, is te

ongelijk over de delen verdeeld. De stijl van de bijdragen – zelfs binnen de delen – is te ongelijk en wat ik nog het meest mis, is een samenhang. Ik wil best aannemen dat die breukdata de juiste ijkpunten zijn, maar dat is mij na de zware lectuurslag toch nog niet overtuigend uitgelegd. De relatie tussen de delen en het belang van de ijkpunten zijn mij aan het einde van de eindeloze lectuur nog steeds niet duidelijk. De wisselende accenten in de verschillende delen, de diversiteit in de specialismen van de auteurs en een gebrek aan coördinerende sturing over de delen heen hebben een ongelijk cultuurbeeld opgeleverd. Ik verlang nu meer dan ooit naar een synthese à la Romein of Huizinga, met een visie, een samenhangende interpretatie en in een uniforme stijl. Maar misschien mag ik dat in deze postmoderne tijd niet meer verlangen en moet ik leren leven met de deconstructie en de verbrokkeling. Alleen blijf ik dan met de behoefte zitten aan een ongebroken spiegel voor mijn culturele identiteit. En dat is maatschappelijk en cultureel een legitieme verwachting die ik deel met al wie zich wenst thuis te voelen in de wereld van vandaag.

Noten

- 1 Zie hiervoor ook Groeneveld pp. 27-28.

..... Besprekingen en aankondigingen

Eliza Gustinelly, Christina Suprihatin, Lilie M. Roosman, Eva Catarina, Ietje van den Born (2000), *Welkom in Indonesië. Nederlands voor toerisme. Cursistenboek*. Jakarta: Erasmus Taalcentrum.

Eliza Gustinelly, Christina Suprihatin, Lilie M. Roosman, Eva Catarina, Ietje van den Born (2001), *Welkom in Indonesië. Nederlands voor toerisme. Docentenboek*. Jakarta: Erasmus Taalcentrum 2001. CD voor de docent. Cassettes voor de cursist. (Belangstellenden kunnen contact opnemen met het Erasmus Taalcentrum te Jakarta, fax + 62 21 525 0379).

Welkom in Indonesië. Nederlands voor toerisme is de titel van een pakket lesmateriaal voor studenten die Nederlands studeren aan een opleiding voor toerisme in Indonesië en al een basiscursus hebben gevolgd. De meeste titels die met 'Welkom' beginnen, hebben als context het land van de doeltaal (*Welkom. Een kennismaking met de Nederlandse taal voor nieuwkomers, Bienvenue en France, Selamat datang di Indonesia*). In die zin suggereert *Welkom in Indonesië* iets anders. Dat klopt. In *Welkom in Indonesië* zijn de Nederlandse taal en de Indonesische cultuur geïntegreerd. Daarnaast is het leren van de taal gekoppeld aan vakspecifieke inhoud ('content based').

De **doelstellingen** zijn toegespitst op een specifieke sector: 'een gesprek voeren en begrijpen over onderwerpen die in de toeristische sector voorkomen', 'teksten uit reisgidsen lezen', etc.

De **inhoud** van de teksten is afgestemd op de doelgroep. Het centrale thema is een nostalgische reis van het echtpaar Van den Berg op Java. Deze verhaallijn geeft een prettige structuur aan het materiaal en er wordt vocabulaire aangeboden dat relevant is voor gidsen op Java.

De inleiding vermeldt dat er van te voren een inventarisatie is gemaakt van **situaties** waarin de leerder moet kunnen functioneren. Hoewel die situaties specifiek zijn, zijn de taalfuncties die in relatie daarmee aangeboden worden van algemene aard. Ik zou me kunnen voorstellen dat in een volgend deel ook aandacht wordt besteed aan beroepsspecifiek taalgebruik ('u ziet hier', 'aan uw linkerhand', stijl, register, opbouw van een monoloog, etc.)

Vanuit het standpunt (dat ik huldig) dat **taal en cultuur** zo verweven zijn dat je ze niet kunt scheiden, deed het aanvankelijk enigszins vreemd aan lesmateriaal Nederlands te zien dat zó verweven is met de Indonesische

cultuur. Maar dat is inherent aan de doelstelling. Van de mooie voorbeelden van reflectie op cultuurverschillen die het materiaal bevat (“Wat zou u doen als u een Nederlandse toerist was?”) hadden er van mij meer in gemogen. Door de Indonesische context ontstaan er taalvermengingen in de teksten als “De man die het wayangverhaal speelt wordt dalang genoemd” en “Ben jij graag thuis of ben je liever in de kost? (‘inde kos’ = ‘op kamers’)?” Misschien vormt deze leergang de basis voor een variant modern Indisch-Nederlands, opvolger van dat prachtige Indisch-Nederlands uit ‘tempo doeloe’ dat sommige oudere Indonesiërs nog spreken.

Het materiaal bevat geen **Indonesisch** op de plekken waar je dat in contrastieve leergangen vaak tegenkomt (instructies, vertaling van idioom, docent-handleiding). Ik vind dat verheugend. Het gaat immers om gevorderde studenten. Daarnaast moeten de docenten aangespoord worden de doeltaal te gebruiken als voertaal in het onderwijs: hoe meer taalaanbod hoe beter. Het enige waar de moedertaal iets meer ingezet had kunnen worden, is op het gebied van woordenschat. Een register van woorden met een vertaling in het Indonesisch zou de cursisten veel opzoektijd kunnen besparen.

Didactische uitgangspunten worden niet geformuleerd door de auteurs, maar af te leiden valt dat de leergang communicatief is. In hoeverre de **didactiek** specifiek is voor de situatie in Indonesië, kan ik niet beoordelen. Wel valt op dat er een zeer uitgebreide docenthandleiding is en dat het zelfstandig leren geen belangrijk doel is. Alleen bij woordenschat- en grammatica-oefeningen wordt aangegeven dat ze als huiswerk kunnen worden gegeven. Gezien het grote aantal leesteksten en het advies om klassikaal alles te bespreken, houd ik mijn hart een beetje vast. Als er maar genoeg tijd overblijft voor die broodnodige spreekopdrachten, waarvan er zoveel zijn, zo goed bedacht en zo gestructureerd aangeboden!

Welkom in Indonesië is leuk en gevarieerd materiaal. Een interessant voorbeeld van een op maat gesneden vt-leergang. Als regelmatige bezoeker van Java vind ik het ook een handig reisgidsje. Ik zie uit naar deel 2: over Sulawesi en Bali, toch?

– *Alice van Kalsbeek*

Andrzej Dabrówka (1999), *Słownik pisarzy niderlandzkiego obszaru kulturowego – flamandzkich i holenderskich, nowolacynskich, surinamskich, afrykanerskich i fryzyjskich* (= Woordenboek van schrijvers uit het Nederlandse cultuurgebied – Vlaamse en Hollandse, Neolatijnse, Surinaamse, Afrikaanse en Friese schrijvers). Warszawa: Wiedza Powszechna.

De Warschause neerlandicus Andrzej Dabrówka (voorheen Universiteit Warschau, nu Poolse Academie van Wetenschappen) is auteur van het eerste Poolse ‘Woordenboek van schrijvers uit het Nederlandse cultuurgebied’. Zijn woordenboek is een enorme prestatie: zo veel informatie, zo veel gegevens en zo veel interpretaties – en dit alles door slechts één auteur bijeengebracht!
Chapeaux bas!

Het omvat 1345 ingangen ondergebracht in 5 hoofdstukken: 1) verreweg het grootste hoofdstuk bespreekt de Nederlandse, dat is de Vlaamse en Hollandse literatuur (zoals het er in het Pools staat), 2) de Neolatijnse literatuur van de Nederlanden (15 ingangen), 3) de Surinaamse literatuur (38 ingangen), 4) de Afrikaanse literatuur (92 ingangen) en 5) de Friese literatuur (71 ingangen). Het laatste deel van het woordenboek (één derde van het geheel) wordt gevormd door vier registers: Nederlandstalige titels, Poolstalige titels, personenregisters (met namen van buiten het Nederlandse cultuurgebied) en een concordantie van genres, stromingen en dergelijke. Dankzij deze registers is het boek zeer gebruikersvriendelijk. Er zijn hier niet alleen namen van personen te vinden, maar ook titels van anoniem verschenen werken (meestal uit de Middeleeuwen), titels van tijdschriften en zelfs literaire verschijnselen zoals bv. ‘prozaroman’ (met de in het Pools ietwat vreemd klinkende naam *romans proza*) of de Afrikaanse ‘dagboekje’.

Dabrówka’s werk wordt door een grote acribie gekenmerkt. Een mooi voorbeeld daarvan is de ingang ‘Hans Abraham’; over Hans schrijft de auteur het volgende: “1882 – 1939, Vlaams prozaschrijver, journalist, tijdens het Interbellum de populairste auteur van massalectuur in Vlaanderen die oorspronkelijk in afleveringen gedrukt werd. Vergeten” (p. 127). Nou: duidelijk dus niet vergeten – ook dankzij Dabrówka.

Meer dan de helft van de besproken personen zijn levende schrijvers – dat is een bewuste keuze van Dabrówka. Proportioneel meer aandacht wordt besteed aan de ‘kleinere’ literaturen (zoals de Surinaamse of Afrikaanse); “een kleiner gebied is beter zichtbaar”, zegt Dabrówka. De aanwezigheid van het hoofdstuk ‘Neolatijnse literatuur’ valt bijzonder te waarderen; het wordt immers in de meeste woordenboeken of lexica van deze aard helaas verzwegen. Vaak treffen wij ‘persoonlijke’ interpretaties van de besproken schrijvers aan, die door precieze geboorte- en sterfdata herkenbaar zijn; dat wil zeggen: door Dabrówka zelf geïnterpreteerd en niet uit secundaire literatuur overgenomen. Een voorbeeld daarvan is de – omvangrijke – noot over Bilderdijk. Dabrówka vindt hem dus belangrijk; maar de interpretatie valt zeer negatief uit (zijn gedichten zijn “niet authentiek en waardeloos...”). Waarom dan zo veel plaats? Omdat hij tot de canon behoort? Aan de andere kant schenkt de auteur wel aandacht aan schrijvers die niet tot de canon behoren; zo vinden wij bijvoorbeeld – naast de grote dichters uit de Gouden Eeuw Vondel, Hooft of Bredero – ook de ingang ‘Coornhert’ (pp. 80) die bijna even groot is als die van Bredero, of de ingang ‘Stevin’ (pp. 254).

Ook vinden wij een noot over August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (p. 141). Hoewel hij geen Nederlander is, maar Duitser, werd hij toch genoemd: dit vanwege zijn enorme betekenis voor de Nederlandse Middeleeuwse literatuur. Dat is zeker een goede beslissing. Een omissie in verband met Fallersleben – die trouwens vaker wordt herhaald – wil ik hier goedmaken: het eerste deel van zijn *Horae Belgicae* verscheen in Breslau niet in 1831, maar in 1830 – daarom heeft de Wrocławse Erasmus-leerstoel voor Nederlandse Filologie in het jaar 2000 het 170-jarige jubileum van de Nederlandse studies kunnen vieren.

In het woordenboek zitten soms ook andere omissies, fouten of onopgeloste problemen, vooral als het gaat om de kwestie van de benamingen van de taal – of talen. Reeds de titel van het woordenboek toont dit aan: de Nederlandse – dat is de Vlaamse en Hollandse – literatuur. Voor de Nederlandstalige lezers is dit eenvoudig: Nederlands is Nederlands en niet Hollands. Of dit dan wel Vlaams is? Voor de Poolse lezer ligt de zaak anders – en moeilijker. Ik mis dus wel in Dabrówka's woordenboek een inleidend commentaar over de taal waarin al die schrijvers hun werken schiepen en scheppen. 'Hollands' en 'Vlaams' als twee aparte (!) talen zijn in Polen een doorgaans gewone opvatting. Dus wat moet de Poolse lezer denken als hij leest dat er een *ogólnoniderlandzka redakcja* was? Het gaat om het tijdschrift *Kentering* en zijn "algemeen-Nederlandse redactie" (cursivering S. K.; p. 156).

Soms worden bepaalde personen uitgebreid en andere zeer summier voorgesteld, wat weliswaar het recht van de samensteller van zo'n woordenboek is; maar... Elisabeth Wolff-Bekker wordt zeer nauwkeurig beschreven, maar Agatha Deken krijgt slechts 9 regels. Waarom? En: waarom krijgt Hubert Lampo – "een van de meest gelezen Nederlandse (!) schrijvers" – minder plaats dan Rutger Kopland met zijn "niet al te groot oeuvre"? Iets anders: Gerard Reve wordt als het ware gevierd met bijna twee pagina's tekst, maar Gerrit Kouwenaar – "een van de hoofdvertegenwoordigers" van de Vijftigers – krijgt slechts een derde pagina.

Men zou ook graag enkele aanvullingen aan het woordenboek willen toevoegen. Bij de Neolatijnse dichters mis ik sommige belangrijke jezuïeten uit het Zuiden: Herman Hugo met zijn *Pia desideria* of Jan David met zijn *Veredicus Christianus*. Ook de emblematiek van Henricus Engelgrave is noemenswaard. Nota bene: de term 'emblematiek' komt eveneens niet voor. Uit het Zuiden mis ik ook de mystieke schrijfster Maria Petyt. Wat de vrouwen betreft, zoekt men hier tevergeefs ook een andere belangrijke schrijfster: Anna Maria van Schuurman. Hetzelfde geldt voor Catharina Lescaille. De zusters Anna Roemer Visscher en Maria Tesselschade Roemer Visscher worden slechts terloops bij hun vader Roemer Visscher op p. 281 genoemd.

Graag had ik in de bibliografie van de vertalingen op p. 24 ook het boek van Jerzy Koch 'Het Nederlandse boek in Poolse vertaling' (Kłodzko 1993) gezien. Nota bene: voor de Poolse lezer zou het ook interessant zijn om te weten dat het eerste vertaalde werk uit de Nederlandse literatuur het *Reisjournael* van Bontekoe is dat in 1808 in Wrocław (of: Breslau) is verschenen. Ook bij de moderne literatuur valt soms iets aan te vullen. Waarom bv. geen plaats – naast Hugo Brems of Arie Gelderblom – voor Redbad Fokkema (die helaas in 2000 overleed)? En waarom wordt Willem Wilmink als "tekstschrijver van reclamespots" (*tekściarz reklamowy*) genoemd (p. 299) en wordt daarbij zijn hele 'Middeleeuwse' oeuvre over het hoofd gezien?

Maar al deze opmerkingen of aanvullingen mogen de betekenis van het 'Woordenboek van schrijvers uit het Nederlandse cultuurgebied' van Andrzej Dabrówka zeker niet overschaduwen.

Want – ik wil dat met alle nadruk nog een keer herhalen – dit woordenboek is een enorme prestatie. Vanaf nu wordt het verplichte lektuur voor iedereen die Pools kan lezen (niet alleen de Polen zelf dus...) en die zich voor de literatuur van de Lage Landen interesseert.

– *Stefan Kiedroń*

Paul van den Heuvel (red.) (2000), *Interculturaliteit. Interculturele aspecten van de neerlandistiek in Midden- en Oost-Europa*. Bratislava: Stimul. 196 pp. ISBN 80 88982 30 8.

Guy Janssens (red.) (2001), *Welk nieuw profiel voor de studie Nederlands?* Leuven/Leusden: Acco. 108 pp. ISBN 90 334 4831 9.

Beide boeken bevatten lezingen gehouden op colloquia. *Interculturaliteit* doet verslag van het Regionaal Colloquium Neerlandistiek Midden- en Oost-Europa dat in mei 1999 in Bratislava plaatsvond, terwijl het boek van Guy Janssens voortkomt uit een studiedag van het Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek in Brussel in oktober 2000. Tezamen geven zij een beeld van de stand van zaken in twee niet onbelangrijke regio's waar het vak beoefend wordt.

Interculturaliteit maakt zich breed, zowel in zijn thematiek als in zijn geografische en chronologische spreiding. Alle buiten het Nederlandse taalgebied werkzame neerlandici worden dagelijks met hun neus op interculturele feiten en toestanden gedrukt en het is daarom goed dat deze colloqui-umbundel zoveel verschillende zaken en aspecten aansnijdt. Aan die verscheidenheid kleeft het nadeel dat lang niet alle onderwerpen even goed uit de verf komen. Als staalkaart mag het boek er echter zijn: de overwegend contrastief opgevatte bijdragen bestrijken een half dozijn Midden- en Oost-Europese talen, behandelen de periode van de Moderne Devotie tot het internet en belichten taalkundige, literaire en didactische kanten.

Ondanks het intercultureel enthousiasme biedt het boek weinig uitschieters. Zelfs de meest veelbelovende stukken voldoen niet helemaal. Erik-Jan Kuipers, die aan de hand van boeiend cijfermateriaal over Nederlandstalige literatuur in Polen in de jaren na de Tweede Wereldoorlog schrijft, belooft ons een verklaring van de ontwikkelingen die hij schetst, maar komt daar niet aan toe. Herbert van Uffelen besteedt veel tijd aan het uitleggen en toelichten van een theoretisch kader voor de bestudering van literatuur in vertaling, maar vergeet erbij te zeggen hoe het in de praktijk gebracht zou kunnen worden. In een, overigens doordachte, bijdrage maakt Christine van Baalen gewag van het ambitieuze en controversiële werk van Anna Wierzbicka, die probeert een sleutel te ontwikkelen om verschillende culturen tot hun basiseenheden en -vocabularium te reduceren en zodoende niet alleen intercultureel begrijpelijk maar ook vertaalbaar te maken; het is jammer dat

die kwestie niet wat verder wordt nagetrokken. Het gaat Wierzbicka tenslotte om fundamentele vragen en het boek als zodanig had ervan kunnen profiteren. De langste beschouwing in de bundel *Interculturaliteit* is van Jerzy Koch, die er zich uitvoerig over beklagt dat extramurale neerlandici als gevolg van intramurale vooroordelen onvoldoende gelegenheid krijgen om in Nederlandse en Vlaamse wetenschappelijke tijdschriften te publiceren. Koch had zijn leed al geruime tijd eerder via email wereldkundig gemaakt. Volgens mij heeft hij zonder meer ongelijk. Minder uren en betere stukken schrijven, zou ik zeggen – zoals ook het boek *Interculturaliteit* in zijn geheel gebaat zou zijn geweest bij een strakkere redactionele hand.

Waar de Midden- en Oost-Europese neerlandici interculturaliteit in hun vaandel schrijven, buigen hun Belgische intramurale collega's zich over de veranderende lokale arbeidsmarkt. Vroeger belandden de meeste Belgische neerlandici/germanisten in het onderwijs, vandaag is dat nog slechts voor een minderheid het geval. Moet de inhoud van de opleiding aan die gewijzigde realiteit aangepast worden? Een ander profiel, minder filologie en meer toegepaste taalbeheersing? In de verklaring van Bologna over de structuur van het universitair onderwijs in Europa wordt bovendien een kans gezien om in België de filologische studies dichter bij de meer praktijkgerichte opleidingen tot vertaler en tolk te brengen. Over die kwesties gaat *Welk nieuw profiel voor de studie Nederlands?*

De discussie lijkt overwegend voor eigen publiek gevoerd te worden. Wie in de wirwar van afkortingen overeind blijft (VLIR, VLOR, BICN, SERV,...), komt wel het een en ander te weten, maar niet zo heel veel. Zo geeft Dirk Geeraerts een gevatte analyse van de grondgedachten waar de traditionele filologische opleidingen op steunden (historische hermeneutiek, samengaan van taal en literatuur, nadruk op het geschreven woord, inbedding in hogere nationale cultuur, vooruitzicht op leraarschap), maar zijn betoog richt zich op de aanpassing van de studie aan de moderne informatietechnologie eerder dan aan de gewijzigde arbeidsmarkt. Overigens pleit Geeraerts, net als de meeste andere auteurs in deze bundel, voor een behoedzame aanpak waarbij een nieuwssoortige opleiding naast of geïntegreerd in de traditionele zou bestaan. Ludo Beheydt komt in zijn beschouwing min of meer op hetzelfde punt uit. Hij ziet het meeste heil in een opleiding waarvan taalbeheersing, taalkunde, literatuur en cultuur de hoofdbestanddelen vormen. Beheydt wijst erop dat de arbeidsmarkt voortdurend aan verandering onderhevig is en dat permanente vorming en bijscholing beter op die schommelingen kunnen inspelen dan bureaucratisch logge onderwijshervormingen. De wijdloperige maar zelfvoldane repons die Erik Spinoy op Beheydts stuk levert, zet daar weinig concreets voor in de plaats.

Welk nieuw profiel voor de studie Nederlands? sluit af met een aantal resoluties die door de colloquiumdeelnemers naar de relevante beleidsinstanties in de Vlaamse en de Franstalige Gemeenschap van België zijn gestuurd. Aan het colloquium namen echter slechts een dertigtal neerlandici deel. Of beleidsmakers zich aan zo'n beperkt clubje veel gelegen zullen laten liggen, valt te betwijfelen.
– *Theo Hermans*

Lila Gobardhan-Rambocus (2001), *Onderwijs als sleutel tot maatschappelijke vooruitgang. Een taal- en onderwijsgeschiedenis van Suriname, 1651-1975*. Zutphen: Walburg Pers. 554 pp. € 40,13. ISBN 90 5730 166 0.

Hoe komt het dat het huidige Nederlandse taalgebied zich niet beperkt tot Nederland en Vlaanderen, maar zich ook uitstrekt tot Suriname? Hoe is het mogelijk dat het Nederlands daar in de koloniale tijd de dominante positie kon blijven innemen te midden van de andere belangrijke talen: het Sranan dat van oudsher de taal was van de (nakomelingen der) slaven en allengs ging fungeren als de lingua franca van Suriname, het Sarnami dat werd gesproken door grote delen van de in de periode 1873-1917 geïmporteerde Hindoestaanse bevolkingsgroep, en het Surinaams-Javaans van de vooral in de jaren 1917-1939 geïmporteerde Javaanse bevolking? Antwoorden op deze vragen geeft Lila Gobardhan-Rambocus – hoofd van de opleiding Nederlands aan het Instituut voor de Opleiding van Leraren te Paramaribo – in haar omvangrijke en fraai uitgegeven boek, dat op 5 september 2001 in Leiden als proefschrift is verdedigd. Haar studie is overigens niet alleen een taalgeschiedenis, maar beschrijft de volledige onderwijsgeschiedenis van Suriname door de eeuwen heen. Bovendien wordt deze taal- en onderwijsgeschiedenis steeds uitvoerig geplaatst in de maatschappelijke context van het moment.

Het boek is ingedeeld in vijf perioden: 1651-1863 (afschaffing van de slavernij), 1863-1917 (einde immigratie uit Brits-Indië), 1917-1939 (einde immigratie uit Nederlands-Indië), 1939-1948 (nieuwe staatsregeling, algemeen kiesrecht) en 1949-1975 (onafhankelijkheid). Elk hoofdstuk begint met een tamelijk uitvoerige sociaal-economische en politieke beschrijving, gevolgd door een schets van de culturele ontwikkeling van Suriname. Belangrijkste onderdeel van dit laatste vormt steeds de taal- en onderwijsgeschiedenis. Het boek wordt besloten met een korte schets van de taal- en onderwijs-politiek van na de onafhankelijkheid.

Al vanaf het begin schreef de West-Indische Compagnie voor dat in haar territorium het Nederlands gehanteerd moest worden. Vanaf 1663 was het de officiële taal van Suriname. Veel betekende dit echter niet. Alleen op de enkele scholen voor blanke kinderen was het Nederlands de voertaal. Veel ander onderwijs was er tot de tweede helft van de negentiende eeuw nog niet en als het er al was, werd het grotendeels overgelaten aan de zending. Deze hanteerde voornamelijk Sranan als voertaal, omdat daarmee het zendings-ideaal, de verspreiding van het evangelie, op directere wijze kon worden bereikt dan met het Nederlands. Dit in tegenstelling tot de sedert midden negentiende eeuw actieve missie, die wel het Nederlands als voertaal hanteerde op haar scholen.

Doorslaggevend voor de vernederlandsing van Suriname blijkt te zijn geweest de invoering van de leerplicht in 1876 – wat in Nederland zelf pas 24 jaar later gebeurde, in Nederlands Oost-Indië helemaal nooit, en op Curaçao pas in 1991. Bij deze leerplichtinvoering werd bepaald dat Nederlands de onderwijsvoertaal moest zijn. Assimilatie stond in het koloniale beleid voorop.

Via een proces van kerstening en vernederlandsing moest worden aangestuurd op een samensmelting van de multi-etnische Surinaamse samenleving tot één Nederlandse taal- en cultuurgemeenschap. Hoewel ook na die tijd de zending, de missie en de overheid veelvuldig met elkaar overhoop lagen over tal van onderwijskwesties, was de 'voertaalkwestie' voortaan in feite minder een politiek probleem – de keuze voor een van de andere talen zou voor grote delen van de bevolking onaanvaardbaar zijn geweest – maar vooral een didactisch probleem. Het onderwijs met Nederlands als voertaal was immers in feite vreemdetalonderwijs. Klachten over de gebrekkige beheersing van het Nederlands en over de kwaliteit van het Nederlands dat sterk werd beïnvloed door de moedertaal van de kinderen en door de lingua franca Sranan, worden tot het einde van de koloniale tijd gehoord.

Reeds aan het begin van de twintigste eeuw werd gesteld dat Suriname inmiddels de meest Nederlandse kolonie was geworden. Toch bleek tegen 1950 nog ruim de helft van de bevolking geen Nederlands te kunnen spreken of schrijven. Terwijl de Creolen in de steden over het algemeen wel Nederlands kenden en de verspreiding van deze taal met een hoog prestige verdedigden, gold dit in mindere mate voor de Hindoestanen en nog veel minder voor de Javanen – samen ruim de helft van de totale Surinaamse bevolking –, die vooral in de districten woonden. Op de scholen zaten dan ook grote groepen kinderen die geen Nederlands kenden, terwijl dit wel de instructietaal was. Kennis van het Nederlands was doorslaggevend voor iemands maatschappelijke functie en positie. Mede hierdoor kwam het dat de Creolen neerkeken op de Hindoestanen en Javanen, en de Hindoestanen weer op de Javanen. Pas in de jaren 1948-1975 – de periode waarin Suriname voor het eerst een zelfstandig onderwijsbeleid kon voeren – verbeterde het onderwijs in vele opzichten in kwaliteit, waardoor ook de vernederlandsing van de Hindoestaanse en Javaanse bevolkingsgroep gestadig toenam. Hierdoor is een evenwichtiger maatschappij ontstaan, terwijl inmiddels het Nederlands een dusdanige plaats had verworven dat het niet meer weg te denken viel uit de Surinaamse samenleving.

Opvallend is dat er in het Surinaamse onderwijs tot aan het midden van de twintigste eeuw nauwelijks gebruik gemaakt is van de in Oost-Indië ontwikkelde didactiek voor het Nederlands als vreemde (voer)taal. Terwijl daar al sedert het begin van de twintigste eeuw speciale lees- en leerboeken voor het Nederlands als vreemde (voer)taal gangbaar waren, bleef men in Suriname voornamelijk methodes gebruiken voor het Nederlands als moedertaal. Pas als er na 1945 enkele invloedrijke Nederlandse leraren uit Nederlands-Indië in Suriname terechtkomen, wordt er volop gebruik gemaakt van de Indische expertise op onderwijsgebied. Dit leidt dan tot een volledige herziening van het Surinaamse onderwijssysteem naar Indisch model.

Treffend is uiteraard het verschil in taal- en onderwijspolitiek, zoals die in Suriname en Nederlands Oost-Indië is gevoerd. Terwijl in Suriname (en de Nederlandse Antillen) een assimilatiepolitiek werd gevoerd, waarbij de groepstalen steeds meer werden onderdrukt en het Nederlands de dominante

taal van bestuur en onderwijs moest worden en blijven, werd voor Oost-Indië een dergelijke taalpolitiek juist afgewezen. Hiervoor zijn verschillende redenen te noemen. Ten eerste stond in Suriname de gehele bevolking, die voor een goed deel daarvoor speciaal werd ingevoerd, in dienst van de bedrijvigheid op de plantages. Dit maakte een vorm van direct bestuur noodzakelijk. In Oost-Indië, waar een groot deel van de economische bedrijvigheid buiten de invloed van het koloniaal gezag bleef, werd gekozen voor een vorm van indirect bestuur, waardoor in de directe omgang met de bevolking het Nederlands in feite overbodig was. Ten tweede was men van mening dat onderwijs met Sranan als voertaal nauwelijks van waarde kon zijn, aangezien deze creooltaal de verstandelijke ontwikkeling van de kinderen alleen maar in de weg kon staan. In Suriname waren voor het onderwijs geen geschikt geachte talen aanwezig en dus werd het Nederlands tot onderwijsvoertaal bestempeld. In Oost-Indië lag dit anders. Daar werden talen aangetroffen met eeuwenlange literaire tradities. Deze 'cultuurtalen' zoals het Javaans, Balinees, Batak, Makassaars, maar ook het Maleis uit de provincie Riauw, konden wel degelijk als onderwijsvoertaal dienen. Het Nederlands was daar niet per se voor nodig. Doorslaggevend in dit alles waren echter de getalsverhoudingen: een klein land als Nederland kon in Suriname met een bevolking van uiteindelijk niet meer dan een paar honderdduizend wel een stukje tropisch Nederland projecteren, maar in Oost-Indië met een bevolking van tientallen miljoenen was dat volstrekt niet mogelijk, waardoor daar een op assimilatie gerichte politiek irreëel en onwenselijk was.

Lila Gobardhan gaat overigens in haar boek op dergelijke vergelijkingen met andere voormalige Nederlandse koloniën niet uitvoerig in. Zij beperkt zich tot een gedetailleerde beschrijving van de Surinaamse taal- en onderwijs-geschiedenis. Een verhaal van steeds verdergaande vernederlandsing. Deze tendens riep ook steeds tegenkrachten op, waardoor de taalpolitiek indirect ook heeft bijgedragen aan de instandhouding van de Hindoestaanse en Javaanse taal en cultuur, zij het met Surinaamse inslag. Met andere woorden: verwestering en vernederlandsing waren de expliciete doelen, maar deze assimilatiepolitiek droeg tevens bij tot de emancipatie van de Hindoestaanse en Javaanse bevolkingsgroepen. Dit heeft er enerzijds toe geleid dat het Nederlands op nationaal niveau een Surinaamse taal kon worden, maar anderzijds ook dat het Sranan als taal der Creolen en als nationale lingua franca kon voortbestaan, en zo ook het Sarnami en het Surinaams-Javaans als de groepstalen van de nakomelingen van de Aziatische immigranten. Interessant is de observatie dat het Nederlands na de onafhankelijkheid een ontwikkeling heeft doorgemaakt van een taal waarin de verschillende bevolkingsgroepen meestal duidelijk herkenbaar waren tot een algemeen Surinaams-Nederlands waarin deze verschillen steeds meer zijn genivelleerd. Een volgende stap is wellicht een algemeen geaccepteerd standaard Surinaams-Nederlands als nationale taal van Suriname.

Lila Gobardhans gegevens zijn voor een groot deel afkomstig uit Surinaamse en Nederlandse archieven en publicaties van de overheid, de

zending en de missie. Haar rijke studie vormt een welkome aanvulling op de reeds voorhanden taal- en onderwijsgeschiedenissen die Nederlands-Indië en de Nederlandse Antillen tot studieobject hadden. Als onderdeel van de geschiedenis van het Nederlands in de wereld mag dit boek in geen vakbibliotheek intra of extra muros ontbreken.

– Kees Groeneboer

André Jolles (1874-1946). 'Gebildeter Vagant'. Brieven en documenten bijeengebracht, ingeleid en toegelicht door Walter Thys (2000). Amsterdam / Leipzig: Amsterdam University Press / Leipziger Universitätsverlag GmbH. 1173 pp., ISBN 90 5356 346 6.

Bekendheid geniet André Jolles bij de meeste neerlandici waarschijnlijk uit de *Briefwisseling* van Johan Huizinga die in 1989 verschenen is. Hij leerde Huizinga aan het eind van de 19de eeuw kennen, voerde tot 1933 een drukke correspondentie met hem die beëindigd werd omdat Jolles de vriendschap met de Nederlandse historicus verbrak. De eerste publicatie over Jolles van Walter Thys, emeritus hoogleraar aan de universiteiten Gent en Lille, is al bijna vijftig jaar oud. De afgelopen tien jaar heeft hij gewerkt aan de uitgave van de brieven en documenten van Jolles, die in 2000 verschenen is. Het boek geeft een goed beeld van Jolles' rusteloze leven en is vooral zo fascinerend omdat de eerste hoogleraar neerlandistiek in Duitsland een vrijbuiters en opportunist was.

Jolles begon niet als wetenschapper, maar als letterkundige. Hij behoorde tot de generatie die na de Tachtigers kwam en zich keerde tegen het esthetisme van de 'kunst om de kunst' en het individualisme van haar voorgangers. De opvatting dat kunst de gemeenschap moest dienen, kwam in 1893 tot uitdrukking in het nieuwe Vlaamse tijdschrift *Van nu en straks*, waar Jolles enkele bijdragen voor schreef. Hij beëindigde zijn correspondentie met de redacteur August Vermeylen eind 1894 echter abrupt toen in Nederland *De Kroniek* werd opgericht – het eerste nummer verscheen op 1 januari 1895 – waar hij tot 1899 regelmatig aan mee zou werken. Hij schreef bijdragen over poëzie en toneel en hield zich o.m. bezig met toneelregie en kunstgeschiedenis. Tijdens zijn verblijf in Italië leerde hij de Duitse Tilly Mönckeberg kennen. Hij zou kort daarop met haar trouwen, naar Duitsland verhuizen, voor een academische loopbaan kiezen en er – met een onderbreking van twee jaar in Gent – voorgoed blijven.

Jolles' academische loopbaan is ronduit avontuurlijk te noemen. Zonder ooit een gymnasium of universitaire studie te hebben afgemaakt, promoveerde hij in de kunstgeschiedenis. In 1914 liet hij zich tot Duitser naturaliseren om in de Eerste Wereldoorlog aan Duitse zijde te kunnen vechten. In 1916 volgde zijn benoeming aan de verduitsde Von-Bissing-universiteit in Gent. Hij was er, schreef hij later aan Huizinga, van overtuigd daar iets voor de 'Nederlandse zaak' te kunnen doen. De universiteit Leipzig bleek in 1917

een lectoraat voor ‘flämische und nordniederländische Sprache und Literatur’ te willen opzetten. Leipzig, argumenteerde men, was daar door de aanwezigheid van uitgeverij Insel (waarvan Anton Kippenberg directeur was en waar veel literatuur van Vlaamse schrijvers verscheen) bij uitstek geschikt voor. Bovendien moest Leipzig een kweekschool vormen voor Duitse ambtenaren en leraren voor het toekomstige Vlaanderen. Kippenberg, die Jolles in Gent had leren kennen, vond hem de meest geschikte kandidaat voor Leipzig. Bovendien was Jolles in zijn ogen een van de beste kenners van de wereldliteratuur.

Duitsland verloor de oorlog en Jolles werd in België bij verstek tot vijftien jaar dwangarbeid veroordeeld. Daarvoor was hij al naar Leipzig verhuisd, waar hij zich nooit helemaal heeft thuisgevoeld. Hij zou pogingen blijven ondernemen om in Nederland aan een universiteit benoemd te worden, meestal met steun van Huizinga. Hij had heimwee, verloor zijn moedertaal en vroeg Huizinga in de jaren twintig steeds opnieuw zijn artikelen voor *De gids* te zuiveren van germanismen. De materiële en geestelijke crisis van de jaren twintig en dertig sloeg, zo blijkt uit de brieven, over op Jolles’ gemoedstoestand. Houvast vond hij in 1933 bij de nationaal-socialistische partij. Zijn schriftelijke rechtvaardiging van het antisemitisme en zijn inzet voor het nationaal-socialisme is ontluisterend. Toen het Duitse Rijk de oorlog verloren had, zag Jolles geen uitweg meer en pleegde zelfmoord. Jolles werd in Leipzig opgevolgd door Theodor Frings. Leerlingen had hij niet, daarvoor was de neerlandistiek in Leipzig te onbeduidend. Bekendheid geniet hij in het Duitse taalgebied nog door zijn *Einfache Formen*, een werk dat in vele talen maar uitgerekend niet in het Nederlands vertaald is.

Thys stelt de brieven en documenten ter beschikking “zonder een standpunt in te nemen” en wil, schrijft hij, het verdere “Jollesonderzoek stimuleren en een meer kritische benadering [...] mogelijk maken”. Hij verzamelt en ordent, maar trekt geen conclusies en brengt geen hiërarchie in het materiaal aan. Wel doet hij een aantal voorstellen waarop het komende onderzoek naar Jolles zich zou kunnen richten en die enkele boeiende studies op zouden kunnen leveren. Dit materiaal schreeuwt om een interpretatie en het wachten is dan ook op verdere studies over Jolles, waarin met behulp van dit werk diens veelzijdige geestelijke ontwikkeling en intellectuele omgeving nader worden beschouwd.

– Jaap Grave

Marianne Vogel (2001), *Baard boven baard. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960*. Amsterdam: Van Gennep. € 27,18. ISBN 90 5515 277 3.

Het traditionele beeld van de naoorlogse literatuur in Nederland wordt beheerst door ‘de grote drie’ Hermans, Reve en Mulisch, aangevuld met Blaman als vreemde eend in de bijt. Voor het grotendeels ontbreken van

vrouwelijke auteurs in de canon hanteert men in het literatuurkritische discours twee verklaringen. Ten eerste wijst men op het gebrek aan kwaliteit van de literaire productie van vrouwen – en die gedachtegang is tot op vandaag courant. Ten tweede wordt het eenzijdige literaire beeld geweten aan hiërarchiserende genderopvattingen die de receptie sturen ten nadele van schrijfsters.

Marianne Vogel heeft zich in haar pilotstudie *Baard boven baard* tot taak gesteld eventuele genderproblemen te ontmaskeren in recensies van de eerste receptiefase en in de literaire context van de periode 1945-1960. In Nederland treedt zij met haar proefschrift in de voetsporen van Erica van Bovens geprezen studie *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. Van opzet verschilt Vogels werk echter danig van het voornoemde. Terwijl Van Bovens zich in de eerste plaats richt op de evolutie in de betekenis van de genrebenaming 'vrouwenroman', concentreert Vogel zich op structurele verschillen in de receptie van proza van vrouwen én mannen door middel van een kwalitatieve én kwantitatieve analyse.

Creatief en efficiënt is Vogels combinatie van prozawerken van tien mannelijke en evenveel vrouwelijke auteurs – rekening houdend met hun positie in het literaire veld – wat leidt tot een relatief klein, maar representatief corpus van 234 recensies. De geconstateerde statistisch significante verschillen situeren zich op het niveau van de lengte van de recensie, het aantal inbeddingen in een groep van het eigen geslacht en het aantal vergelijkingen met vrouwelijke en internationale auteurs. De statistisch niet significante verschillen winnen aan belang door ze te interpreteren in hun literaire en maatschappelijke context. Zo wordt het bijvoorbeeld duidelijk dat hoewel er geen statistisch significant verschil bestaat in het aantal innovatieve inbeddingen, de critici o.a. het begrip 'damesroman' aanwenden om toch een onderscheid te maken in het al dan niet vernieuwend karakter van het betreffende prozawerk. Vlaamse auteurs worden helaas buiten beschouwing gelaten, alsook de recensies die in Vlaamse bladen verschenen over de behandelde romans. Vogel maakt bovendien regelmatig op een eigenzinnige manier gebruik van alom gehanteerde internationale begrippen. Zo wordt Bourdieus 'literaire veld' bijvoorbeeld om weinig professionele en overtuigende redenen vervangen door 'literair leven'.

De resultaten van de analyse zullen wellicht weinig verrassend zijn voor sommige lezers, maar hiermee wil ik het belang van deze studie geenszins minimaliseren. Vogels proefschrift is een bron van informatie voor de bijstelling van het beeld van de eerste vijftien naoorlogse jaren. Zij toont stap voor stap welke vorm genderopvattingen kunnen aannemen en hoe ze ongelijkheid produceren ten nadele van vrouwelijke auteurs. Daarnaast geeft ze ook stof tot relativering van de 'kraamkamerthese' die de jaren vijftig als broedplaats voor de revolutie van zestig karakteriseert. Opvallend is het homogene en conservatieve karakter van de genderopvattingen in het maatschappelijke en literaire leven.

In de reeks *Taal en gender*, onder leiding van Sneller en Verbiest, verscheen

recent deel drie met de titel *Recensies! Waar onze literatuur vandaan komt*. Het is een kleinood waarin Vogel op kernachtige wijze en in haar typisch pedagogische stijl de basisgedachten van haar proefschrift nog eens op een rijtje zet. Dit boekje wortelt in haar terechte overtuiging van het praktisch nut van haar werk – ook voor het benaderen van de literaire kritiek van vandaag – en de ambitie haar genderkritische ideeëngoed uit te dragen naar de neerlandicus/a in spe. Kortom, een waardevol instrument.

– *Aagje Swinnen*

Wim Rutgers (samenst.) (2001), *Tropentaal. 200 Jaar Antilliaanse vertelkunst*. Amsterdam/Antwerpen: Contact. 638 pp., geb., € 31,72. ISBN 90 254 9648 2.

Tropentaal kun je beschouwen als illustratie bij Rutgers' proefschrift over de Antilliaanse literatuur, dat onder de titel *Beneden en boven de wind* in 1996 in een handelseditie verscheen. Daarmee honoreert hij een wens die bij de bespreking van die uitgave in *NEM xxxv*, 3 van oktober 1997 werd geuit: een Nederlandstalige bloemlezing uit het werk van Antilliaanse en Arubaanse auteurs, ook van degenen die in het Spaans, Engels of Papiamentó publiceerden. Want Antilliaanse literatuur wordt door Rutgers opgevat als “de literatuur die in de Nederlandse Antillen geproduceerd, gedistribueerd en geconsumeerd wordt” (p. 15) en wel door op de eilanden geboren of verblijvende immigranten, in welke taal dan ook. Door dit biografische criterium blijven ‘passanten’ als 16de-eeuwse ontdekkingsreizigers en boeken als *De laatste resten tropisch Nederland* van W.F. Hermans, *Een doekje voor het bloeden* van Miep Diekmann over de mei-opstand van 1969 en *Beneden de wind* van J. van de Walle buiten beschouwing. Ook poëzie en toneel alsmede het meeste proza van voor ongeveer 1800, toen de drukpers op Curaçao en Aruba zijn intrede deed, vind je in deze bloemlezing niet.

Rutgers heeft zijn selectie chronologisch-thematisch in hoofdstukken ingedeeld die hij laat voorafgaan door korte inleidingen. Na een hoofdstuk met fragmenten die passen in de orale traditie, zoals bij voorbeeld vastgelegd door etnologen, volgen hoofdstukken uit de periode van ongeveer 1800 tot de afschaffing van de slavernij in 1863, vanaf die tijd tot het begin van de ver nederlandse en missionering rond 1900, vanaf de Duitse inval in Nederland in 1940 toen de Antillen afgesneden raakten van het moederland, enzovoort. Een belangrijk draaipunt lijkt ook de mei-opstand van 1969, omdat daardoor de emancipatie van het zwarte bevolkingsdeel en daarmee van het Papiamentó een geweldige stimulans kreeg. Ook aan de weerslag van die gebeurtenis op de Antilliaanse literatuur wijdt Rutgers een hoofdstuk. Maar hoewel hij schrijft dat het Papiamentó sindsdien “als een vanzelfsprekende zaak” werd beschouwd (p. 508), blijkt daarvan in de opgenomen fragmenten niet veel. Als ik goed geteld heb, zijn van de 97 opgenomen stukken er 76 oorspronkelijk in het Nederlands geschreven, tegen drie in het Spaans, zeven

in het Engels en maar elf in het Papiamentu. Deze verhouding verandert na 1969 niet, want uit de periode daarna heeft Rutgers slechts één (1) fragment uit het Papiamentu opgenomen: voor de literatuur is de keuze voor die taal ook nu nog blijkbaar niet zo vanzelfsprekend.

Evenals Nieuwenhuys in zijn *Oost-Indische spiegel* hanteert Rutgers voor de oudere literatuur een ruim literatuurbegrip want “letterkunde was in die dagen (rond 1840 – HJB) alles wat met aandacht voor de verzorgde vorm geschreven was” (p. 103): ook pamfletten en brochures, geschiedschrijving en antropologische waarnemingen vind je daardoor in zijn bloemlezing. Bijvoorbeeld fraaie notities over de slavenopstand van 1795, waarbij van slaven die zich hadden overgegeven een stuk van het oor werd afgesneden “om hen te kunnen onderscheiden” (p. 125). Dergelijke details maakten voor mij juist de hoofdstukken met oudere teksten bijzonder boeiend. In de keuze uit de literatuur van na ongeveer 1930 zijn toch vooral de bekende namen te vinden: Cola Debrot, Boeli van Leeuwen, Tip Marugg en Frank Martinus met daarnaast een aantal ‘minor poets’ als Walter Palm, Jules de Palm, Dennis Henriquez, Edward de Jongh en zo meer. Een prettige verrassing was voor mij Carel de Haseth met een fragment uit zijn *Katibu di shon* (1988), roman die ik niet kende en waarvan me niet duidelijk is of die oorspronkelijk Nederlands is of Papiamentu. Achterin het boek kun je vinden waar de opgenomen fragmenten vandaan komen en of en door wie ze vertaald zijn (maar bij *Katibu di shon* staat niets), daar zijn biografietjes van de auteurs opgenomen.

Alles overziende moet men Rutgers gelijk geven in zijn conclusie dat de Antilliaanse literatuur “verrassend veelzijdig” is (p. 17). Voor een eerste kennismaking met deze literatuur is zijn bloemlezing zeer geschikt. Jammer alleen dat zakencommentaar en woordverklaringen ontbreken: zelfs Papiamentse woorden en zinnetjes blijven onvertaald.

– H.J. Boukema

Arnout Hellemans Hooft, *Een naekt beeldt op een marmore matras seer schoon. Het dagboek van een ‘grand tour’ (1649-1651)*. Ed. E.M. Grabowsky en P.J. Verkruijsse (2001). Hilversum: Verloren, pp. 231, ISBN 90 6550 181 9, € 20,00. *Egodocumenten* 23.

Predikant en toerist. Het dagboek van Joannes Vollenhove. Engeland, 17 mei-30 oktober 1674. Ed. G.R.W. Dibbets (2001). Hilversum: Verloren, pp. 224, ISBN 90 6550 636 5, € 19,00.

Elisabeth van der Woude, *Memorije van ’t geen bij mijn tijt is voorgevallen. Met het opzienbarende verslag van haar reis naar de Wilde Kust 1676-1677*. Ed. Kim Isolde Muller (2001). Amsterdam: Terra Incognita, pp. 152, ISBN 90 73893 13 3, € 13,50.

Een koopman in Venetië. Een Italiaans-Nederlands gespreksboekje uit de late Middeleeuwen. Ed. José de Bruijn-van der Helm, Fons van Buuren, Maria van Donkelaar, Gisela Gerritsen-Geywitz, Orlanda Lie, i.s.m. Ria Jansen-Sieben en José van Aelst (2001). Hilversum: Verloren, pp. 348, ISBN 90 6550 644 6, € 27,00. *Middelnederlandse tekstedities* 7.

In de afgelopen jaren is grote belangstelling ontstaan voor oude reisverslagen. De ene na de andere editie ziet het licht, en systematisch onderzoek heeft een

schat aan nog onuitgegeven materiaal blootgelegd. De chronologische lijst *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw*, samengesteld door Ruud Lindeman, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker (Rotterdam: Erasmus Universiteit en Haarlem: Stichting Egodocument, 1994), telt 497 nummers, en dat zijn dan uitsluitend egodocumenten, teksten uit de particuliere sfeer. Scheepsjournalen of ambassadeverslagen zijn niet meegeteld, evenmin als gedrukte reisteksten. De tegenwoordige interesse heeft zeker te maken met het oude reisverhaal als aantrekkelijke historische bron, met name waar het egodocumenten betreft, maar ook met onze huidige reislust die parallellen in het verleden zoekt, en met onze hedendaagse multiculturele samenleving. Hoe reageerde men vroeger op leden van andere samenlevingen? Welke cultuurverschillen kwam men tegen en hoe werden die beoordeeld?

Arnout Hellemans Hooft, zoon van de dichter, maakte in 1649-1651 een “grote tour” door Duitsland, Italië, Zwitserland en Frankrijk. In Rome, zijn belangrijkste bestemming, bezoekt hij volgens de toenmalige gewoonte alle mogelijke kerken en kunstschaten, maar hij verkeert er ook in het gezelschap van lichtzinnige landgenoten, die hem wegwijzen op het vlak van de betaalde liefde. Arnout had thuis al begrepen dat het warme, sanguinische Italië een gunstig oord was voor de ontplooiing van de lichamelijke lust. Dat was de mythe die het land aankleefde, en de jonge Hooft – hij was geboren in 1629 – deed zijn uiterste best om zelf de werkelijkheid achter die mythe te doorgronden. In geheimschrift noteerde hij zijn escapades, die soms plaatsvonden tussen geleerde correspondentie en stichtend kerkbezoek door (p. 118). De editoren Grabowsky en Verkruijsse hebben de lange zeventiende-eeuwse tekst voorbeeldig uitgegeven, met ruime inkadering in familiegegevens van de Hoofts en in de traditie van de educatiereis. Ze hebben ook het handschrift geanalyseerd, buitenlandse citaten vertaald en lijsten van de verschillende muntstelsels opgenomen. Het geheimschrift geeft overigens zijn geheimen niet prijs, ondanks intelligente pogingen tot ontcijfering.

Joannes Vollenhove (1631-1708) was predikant en dichter, en hoorde tot de voornaamste erfgenamen van Vondels dichttrant. De belangrijkste kenner van zijn werk, G.R.W. Dibbets, heeft het journaal uitgegeven dat Vollenhove bijhield toen hij als lid van een diplomatieke afvaardiging in 1674 maandenlang in Londen verbleef. Hier uiteraard geen *Weibergeschichten*, maar belangstelling voor cultuur en natuur, en voor het menselijk verkeer in de ‘subtop’ van een diplomatieke missie. Vollenhove heeft moeite met het Engels – in zijn tijd een ‘vreemdere’ taal dan Frans of Italiaans – en vervult regelmatig een predikbeurt in de Nederlandse kerk van Austin Friars. We lezen iets over de “netheid” van de Hollandse architectuur tegenover de “slordigheid” van de Engelse (p. 139), en vinden veel gedetailleerde beschrijvingen van geziene kunstwerken en het straatbeeld in Londen. In de pre-fotografische tijd waren reizigers die iets wilden onthouden, gedwongen om hun ogen goed de kost te geven en een duidelijk verslag te maken. Dibbets’

uitgave is zeer precies, met veel aandacht voor orthografische en syntactische kwesties. Persoonsgegevens zijn in detail uitgezocht.

Teksten van vrouwelijke reizigers uit deze tijd zijn schaars. Het memorieboekje waarin Elisabeth van der Woude uit Nieuwe Niedorp haar reis naar West-Indië in 1676-1677 noteerde, is het oudst bekende reisverslag van een Nederlandse vrouw. Het is bovendien uniek omdat het een (mislukte) poging tot kolonisatie beschrijft, op de kust van Guyana. Dat het allemaal slecht afliep, maakt het verhaal spannend om te lezen. Trouwe Hollandse matrozen, Portugese schelmen en agressieve negers stofferden de gebeurtenissen. De natuurbeschrijvingen zijn lyrisch en persoonlijk. Als het eens vreselijk stormt, schrijft Elisabeth: “De vis was als dronken in zee” (p. 49). Kim Isolde Muller maakte als editor een uiterst interessant egodocument openbaar, waarin de vrouwelijke blik samenvalt met de kijkrichting van *imperial eyes*. Het boek heeft een harde kaft en een leeslint.

Uit een veel eerdere periode, namelijk rond 1450, stamt de anonieme handschriftelijke tekst die nu met een Shakespeariaanse titel is uitgegeven als *Een koopman in Venetië*. Het is geen reisverslag, maar een koopmanshandboek met 1500 tweetalige voorbeeldzinnen: Italiaans en Middelnederlands. Het moet een kostbaar bedrijfsinstrument zijn geweest; het leert de gebruiker praktische en ideële lessen, en helpt hem met voorbeelden van onderhandelingsstrategieën en zakelijke correspondentie. Aan nationale stereotypen geen gebrek, bijvoorbeeld van de Fransen, die zich als pooiers rijk verdienen aan de mannen die hun [nl. van de Fransen] vrouwen berijden. De hoerwaarden laten zich vervolgens “edellieden” noemen (pp. 270-271). De wijze *mercator* moet altijd beseffen dat zijn winst en eer afhankelijk zijn van Gods goedgunstigheid. Maar net als bij Arnout Hooft is – getuige de ondertoon van dit handboek – voor een handelsreiziger in de late Middeleeuwen de grens tussen geestelijke en wereldlijke liefde gevaarlijk vaag. De consciëntieuze inleiding behandelt onder meer de geleiding van de tekst, de verschillende teksttradities die als bron zijn aan te wijzen, en de ideologie van de laat-Middeleeuwse, Europees georiënteerde koopman.

In alle vier boeken is al veel te herkennen van interculturele wisselwerking. Er zijn natuurlijk legio verschillen te signaleren met de praktijk van 2002, maar ook veel overeenkomsten, zeker voor wie de steden en streken kent waar de reizigers terecht komen. Het oudere Nederlands hoeft voor de moderne lezer geen belemmering te zijn, want het is in alle besproken uitgaven ruimschoots geannoteerd.

– Arie Jan Gelderblom

Jacob van Maerlants 'Der naturen bloeme' und das Umfeld, Vorläufer – Redaktionen – Rezeption. Herausgegeben von Amand Berteloot und Detlev Hellfaier (2001). Münster, New York, München, Berlin: Waxmann. ISBN 3 8309 1034 7. € 39,90. *Niederlande-Studien* 23.

Over toppunten van Nederland gesproken: de Lippische Landesbibliothek te Detmold is de trotse bezitter van het oudste compleet overgeleverde, rijk geïllustreerde handschrift van Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme*, een van de eerste Middeleeuwse volkstalige natuurencyclopedieën. In 1999 verscheen een editie in kleur op microfiche. Ter gelegenheid van deze primeur in de neerlandistiek namen 17 Duitse, Nederlandse en Vlaamse specialisten vanuit verschillende invalshoeken het Detmoldse handschrift onder de loep. Hun bijdrages zijn in drie afdelingen gebundeld. Allereerst gaat het over het genre encyclopedie. Daarbij komen ook Maerlants primaire bron, *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré, Konrad von Megenbergs *Buch der Natur* (rond 1350) en de Middelnederlandse vertaling van Bartholomeus Anglicus' *De proprietatibus rerum* (1485) vergelijkend aan de orde. Het tweede is de codex zelf, de illustraties en de editieproblematiek. In het derde deel gaat het om de dichter Jacob van Maerlant en zijn literair-historische context.

Op kwesties als de datering en de overlevering van het manuscript, het door Maerlant geraadpleegde Thomas-handschrift, de relatie van de plaatjes tot de tekst, de geïntendeerde lezer en de diepgang van Maerlants maatschappelijke kritiek werpen de bijdrages meer dan eens een verrassend licht. Door de multidisciplinaire benaderingswijze levert de bundel een goed voorbeeld van modern-mediëvistisch onderzoek. Het boek is met illustraties en samenvattingen in het Duits dan wel Nederlands heel verzorgd en toegankelijk uitgegeven.

– Hans van Beelen

Elizabeth Leijnse en Michiel van Kempen (red.) (2001), *Tussenfiguren. Schrijvers tussen de culturen*. Amsterdam: Het Spinhuis, tweede druk. ISBN 90 5589 123 1.

Wie denkt met deze bundel essays een eenduidig antwoord te krijgen op de vraag 'wat is een tussenfiguur?' komt bedrogen uit, want als het boek iets heel grondig illustreert dan is het wel de veelvormigheid van de tussenfiguur: als cultureel verscheurde, als bruggenbouwer tussen culturen, als figuur op wie de term niet van toepassing kan zijn omdat hij te zeer antagonistische connotaties oproept. Ondanks de veelvormigheid van de tussenfiguur, of de tussenauteur, willen de bijdragen in deze bundel niet wentelen in theoretische onbeslisbaarheid waar het de positionering en definiëring van de tussenfiguur betreft. Zo is bijvoorbeeld in het nawoord van de redacteurs een lijst opgenomen van karakteristieke elementen waaraan tussenfiguren herkend kunnen worden. De bundel wil de term tussenfiguur gebruiken als heuristisch concept dat voornamelijk wordt ingegeven door de thematiek van het literaire werk, maar dat

toch niet losstaat van de persoonlijke geschiedenis en make-up van de auteur, net zoals je voor het schrijven van vrouwenliteratuur toch eigenlijk wel een vrouw dient te zijn. De lezer danst met de tussenauteurs mee, naar onder andere Afrika, de Antillen, Suriname, Peru, Indonesië. Daarbij is opvallend dat het ritme misschien wel exotisch is, maar dat niet wil zeggen dat het niet herkenbaar of aantrekkelijk is.

– H. Louwerse

Johanna C. Prins, Bettina Brandt, Timothy Stevens, Thomas Shannon (eds.) (2001), *The Low Countries and the New World(s): Travel, Discovery, Early Relations*. Lanham, MD: University Press of America. ISBN 0 7618 1945 2.

In het voorwoord van deze bundel artikelen over letterkundige, taalkundige en (kunst)historische onderwerpen signaleert Anneke Prins een parallel tussen de neerlandistiek zoals die bedreven wordt buiten het Nederlands taalgebied en het toenemende multiculturele karakter van de Lage Landen: beide situaties leveren telkens nieuwe ontmoetingen op. Dit lijkt een oproep tot een frisse, onbevooroordeelde, open blik en die grondhouding komt alvast heel goed van pas bij het oppakken van deze bundel, gegeven het bijzonder uitgebreide onderzoeksveld dat hier verkend wordt. Twaalf auteurs van buiten de muren behandelen uiteenlopende onderwerpen, variërend van de armenhulp in Rotterdam in 1700, de receptie van de Amerikaanse bevrijders na de Tweede Wereldoorlog, tot de intonatie en het gebruik van finale partikels (en nog veel, veel meer zou ik haast willen zeggen). Opvallend is dat, op één bijdrage na, alle intramuralen literaire onderwerpen kiezen: literatuurgeschiedenis en culturele identiteit, Bernlef, Potgieter en Busken Huet, Van Ostaijen. Dit alles met een grensverleggend of grensoverschrijdend tintje. De bundel laat zien hoe breed 'Netherlandic Studies' is en voor menige lezer kan dit een verfrissende stap buiten de muren van het eigen interesseveld of onderzoeksgebied opleveren.

– H. Louwerse

L. Missinne & L. Geeraedts (Hg.) (2000), *Zehn Zeilen und ein Zauberschlag: Guido Gezelle (1830-1899). Priester, Lehrer und Dichter*. Münster: Waxmann, € 12,70, pp. 133.

Deze bundel hoort bij de tentoonstelling *Tien reken en een toovertik*, samengesteld door Johan van Iseghem ter gelegenheid van Gezelles honderdste verjaardag in 1999. Na Leuven kwam deze tentoonstelling met enkele kleine aanpassingen naar het *Haus der Niederlande* in Münster. Tegelijkertijd werden de begeleidende essays in vertaling uitgegeven.

De vier essays belichten verschillende aspecten van Gezelles leven en werk.

Van Iseghem geeft een inleiding op Gezelles leven als dichter, leraar en priester in het 19de-eeuwse Vlaanderen. Jan Westenbroek schrijft over Gezelles taal en diens houding tegenover traditie en vernieuwing in de periode dat hij in Roeselare resp. Kortrijk werkzaam was. An de Vos legt het verband tussen Gezelles werk en de taal en literatuur van de 17de eeuw en Piet Couttenier levert analyses van *In 't riet*, *Tot Vleteren* en *Groeningeveld* met het oog op de receptie bij Gezelles tijdgenoten en navolgers, en probeert vervolgens de dichter in een literair kader te plaatsen.

De bundel wordt afgerond met een uitgebreide kroniek. Ten slotte volgt een tweetalige anthologie van alle eerder genoemde gedichten.

– *Cornelia Kun*

Jan de Vries

..... *De Poncke Princen-cyclus*

Jan Princen duikt als Poncke (een reminiscentie aan de pastoor van Jan Eekhout) Princen met regelmaat op in de Nederlandse media. Ik ontmoette hem voor het eerst te Jakarta in 1969: een aardige vent die klaar stond me midden in de nacht naar een ziekenhuis te brengen na een pijnlijke nieraanval. Voor de NCRV berichtte hij over het begin van de Suharto-periode. Poncke genoot al enige bekendheid, vooral onder militairen die aan politionele acties hadden meegedaan: in 1945 was hij als Nederlands soldaat overgelopen naar het leger van de jonge Indonesische republiek, en had actief deelgenomen aan de strijd tegen de koloniale bezetter. Op zijn medewerking werd door de NCRV geen prijs meer gesteld toen er in de Nederlandse pers verhalen circuleerden over deze landverrader, ruim twee decennia na 1945. Dat Poncke zowel tijdens Sukarno als later ook tijdens Suharto tegen allerlei vormen van onrecht protesteerde, wat hem ruim tien keer in de gevangenis deed belanden, was minder bekend. Hij was bovenal de militair die op oude kameraden schoot. Op mijn afscheidsreceptie, eind 1970, weigerde de militair-attaché te komen, omdat Poncke ook uitgenodigd was.

Maar niet de handelingen van deze romanticus, die gedichten van Marsman en Slauerhoff uit zijn hoofd kende, zijn het onderwerp van deze column. Ongeveer om de vijf jaar wordt Poncke door een jonge journalist herontdekt: de desertie, maar ook zijn strijd tegen corruptie en rechtsverkrachting. Poncke genoot van deze aandacht. Het hoogtepunt was onder het oog van de camera rond 1990 bij de Nederlandse grens niet toegelaten te worden. Zijn ongeregelde levenswijze, binnen en buiten de gevangenis, hadden sporen achtergelaten: Poncke was in de loop van de jaren van een korte gespierde vent veranderd in een gezette kabouter met een verwoeste neus en een halsboord. Zijn levenslust is er nooit door geknakt. De

bijdragen van de jonge journalisten getuigen nauwelijks van voorstudie, en Poncke zelf heeft er ook nooit behoefte aan gehad mee te delen dat hij alle verhalen al vele malen had verteld. Zo word je een legende. (In februari 2002, toen de tekst van deze column al bij de uitgever lag, overleed Jan Princen, JdV.)

Alles wordt voortdurend herontdekt. Dat maakt het leven van onderzoekers aangenaam, want niets is zo vervelend en tijdrovend je eerst te verdiepen in wat anderen al wisten en opschreven. Veel wetenschappers blijven zo een dik belegde boterham verdienen. In de pedagogiek, de didactiek, de taalkunde en het vreemdetalenonderwijs is dat ook het geval. Een modieuze nieuwigheid is het mobiliseren van voorkennis. Dit heeft niets te maken met ongeoorloofde handel in effecten. Ik weiger de Engelse omschrijving te gebruiken, want zoals zoveel wat nieuw is in de wetenschap, is het mobiliseren van voorkennis komen aanwaaien van over de Atlantische Oceaan. Bedoeld wordt dat in het onderwijs de leerkracht een beroep moet doen op kennis die al aanwezig is. U weet wel: aansluiten bij de leefwereld van het kind en zo. Een open deur intrappen, want pedagogen hebben dit ons al eeuwen, in steeds andere bewoordingen, voorgehouden. In mijn kweek-schooltijd, in de jaren vijftig van de vorige eeuw, hoorde ik er voor het eerst over, wat me toen al niet voorkwam als een uitgangspunt dat na jaren van studie gerijpt was. Let maar eens op: er komt een stroom van dissertaties op gang, maar nu in het Engels, en zoals altijd met een eigen vernieuwd jargon. Je leert pas tellen van elf tot twintig als het tellen onder de tien beheerst wordt. Je begint met een lijdend voorwerp als de leerling al weet wat een onderwerp is. Locale voorzetsels bied je pas aan als enig ruimtelijk besef aanwezig is. De Poncke Princen-cyclus. Alles is al ontdekt.

..... *Auteursgegevens bij NEM 2, 2002*

Ton Anbeek is hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Leiden. Hij schreef onder meer *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885-1985*.
e-mail: t.anbeek@let.leidenuniv.nl

Hans Beelen is als docent verbonden aan de vakgroep Nederlands van de Carl-von-Ossietzky-Universität Oldenburg. Zijn belangstelling gaat onder meer uit naar historische literatuur en taaldidactiek.
e-mail: johannes.beelen@uni-oldenburg.de

Ludo Beheydt is hoogleraar Nederlandse taalkunde en Nederlandse cultuur aan de Universit  Catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve en bijzonder hoogleraar 'De Nederlanden in de wereld' aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert geregeld over Nederlands als vreemde taal en over 'cultuur en maatschappij' in de gelijknamige kroniek in *Neerlandica Extra Muros*.
e-mail: beheydt@lige.ucl.ac.be

Frans R.E. Blom, classicus en neerlandicus, is docent aan de opleiding Dutch Studies van de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek is gericht op de Nederlandse literatuur van de vroegmoderne tijd, in het bijzonder Constantijn Huygens. In 2002 verschijnt de dissertatie over de autobiografie: Constantijn Huygens *Mijn leven*. Tevens zal dan uitkomen: *Huygens' Reis naar Venetië*.
e-mail: f.r.e.blom@let.leidenuniv.nl

Marion Boers is als universitair docent Nederlandse kunst- en cultuurgeschiedenis en als docent Nederlands als tweede taal verbonden aan de vakgroep Dutch Studies van de Universiteit Leiden. Zij publiceert regelmatig over de sociaal-economische aspecten van de kunstproductie in de zeventiende eeuw.
e-mail: m.e.w.boers@let.leidenuniv.nl

H.J. Boukema, als neerlandicus voorheen werkzaam aan de Universitas Indonesia (Jakarta) en de Ankara Universitesi

(Ankara), was lange tijd redacteur van *Neerlandica Extra Muros*. Tegenwoordig is hij uitbater van Antiquariaat des Indes te Driebergen (www.antiquaariaat.nl/desindes) dat zich specialiseert in boeken over Nederlands-Indië/Indonesië, de Nederlandse Antillen & Aruba, Suriname en over Nederlandse literatuur en geschiedenis.
e-mail: antiquariaat.desindes@freeler.nl

Arie Jan Gelderblom is senior docent-onderzoeker Nederlandse letterkunde 1500-1850 aan de Universiteit Utrecht. Samen met Anne Marie Musschoot (Universiteit Gent) vormt hij de hoofdredactie van de nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis.
e-mail: arie.j.gelderblom@let.uu.nl

Jaap Grave had leeropdrachten aan de universiteiten van Passau, Leipzig en Regensburg. Hij publiceerde onlangs *Zulk vertalen is een werk van liefde* (2001, Uitgeverij Vantilt), schrijft recensies voor *Tijd Cultuur*, is redacteur van *Over Multatuli* en medewerker van *Yang*.
e-mail: jaap.grave@netsurf.de

Kees Groeneboer is als Academisch Adviseur van de Nederlandse Taalunie verbonden aan het Erasmus Taalcentrum en aan de Universitas Indonesia te Jakarta, Indonesië.
e-mail: erastaal@indo.net.id

S. Groenveld is als hoogleraar in de Geschiedenis en Cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden verbonden aan de Opleiding Geschiedenis, sectie Vaderlandse Geschiedenis, van de Universiteit Leiden. Zijn publicaties handelen over diverse aspecten van de Nederlandse geschiedenis in de 16de en 17de eeuw. Samen met prof.dr. A.Th. van Deursen (emeritus VU Amsterdam) heeft hij de leiding over het NWO-programma Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw.

Theo Hermans is hoogleraar Nederlands en Vergelijkende Letterkunde aan University

College London. Hij publiceert vooral over vertaalkwesties.
e-mail: t.hermans@ucl.ac.uk

Alice van Kalsbeek is medewerker van het Steunpunt Nederlands als vreemde taal aan de Universiteit van Amsterdam. Ze ontwikkelde NT2-leermiddelen en publiceert regelmatig over de didactiek van het Nederlands als vreemde taal.
e-mail: alice.kalsbeek@hum.uva.nl

Stefan Kiedroń is hoogleraar Nederlandse literatuur aan de Erasmus-leerstoel voor Nederlandse Filologie van de Universiteit Wrocław (Polen); hij is neerlandicus en germanist en publiceert over Duitse en Nederlandse literatuur van de Renaissance en de Barok.
e-mail: skiedron@polbox.com

Cornelia Kun studeerde neerlandistiek aan de Universität zu Köln en de Universiteit Utrecht. Sinds 1999 is zij als promovenda bij prof.dr. Ralf Grüttemeier verbonden aan de vakgroep Nederlands van de Carl-von-Ossietzky-Universität Oldenburg.
e-mail: cornelia.kun@mail.uni-oldenburg.de

Henriette Louwerse is docent Nederlands bij de vakgroep Germanic Studies van de University of Sheffield. Zij houdt zich onder andere bezig met literatuur van migranten en vrouwen.
e-mail: h.louwerse@sheffield.ac.uk

Olga van Marion is als docent verbonden aan de Opleiding Nederlandkunde/Dutch Studies van de Universiteit Leiden. Ze publiceert over het klassieke genre 'heldinnenbrieven' in de Nederlandse letterkunde en hoopt binnenkort op dat onderwerp te promoveren.
e-mail: o.van.marion@let.leidenuniv.nl

Anne Marie Musschoot is gewoon hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde en algemene literatuurwetenschap aan de Universiteit Gent.
e-mail: annemarie.musschoot@rug.ac.be

Aagje Swinnen is als aspirant FWO verbonden aan de vakgroep Nederlandse literatuur van de Universiteit Gent. Zij werkt aan een proefschrift over de "vrouwelijke *Bildungsroman* in de Nederlandse literatuur van 1880 tot heden" onder leiding van prof.dr. Anne Marie Musschoot.
e-mail: aagje.swinnen@rug.ac.be

Johan Verberckmoes is als hoofddocent verbonden aan het departement Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven. Zijn onderwijs- en onderzoeksterrein is de cultuurgeschiedenis van de Nieuwe Tijd (16de-18de eeuw).
e-mail: johan.verberckmoes@arts.kuleuven.ac.be

Jan Willem de Vries is emeritus-hoogleraar Nederlandse taalkunde aan de Universiteit Leiden en oprichter van de opleiding Dutch Studies voor buitenlandse studenten.

Abonnementsprijs 2002

(3 nummers van 84 blz.)

Nederland: € 30,00 (inclusief portokosten)

Overige landen: € 35,00 vooraf te betalen op
rekeningnummer 56 64 78 323 van

Rozenberg Publishers, Rozengracht 176A,
1016 NK Amsterdam, Nederland. In dit bedrag zijn
de portokosten begrepen. (Alle bankkosten in
binnen- en buitenland zijn ten laste van de abonnee.)

Losse nummers: € 16,50 (inclusief portokosten).

Tarieven

Advertenties kunnen aan de uitgever worden
opgegeven.

1/1 pagina € 125,00 (exclusief btw)

1/2 pagina € 80,00 (exclusief btw)

1/4 pagina € 47,50 (exclusief btw)

ROZENBERG
Publishers

ISSN 0047-9276